

प.प. श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीस्वामीमहाराजकृत
श्री वासुदेवमनन (प्राकृत वेदान्तसार)

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म सच्छक्तयेकं कारणं परम्॥
वन्दे निरुपमं सूक्ष्मं श्रीदत्तं तमतीन्द्रियम्॥१॥

श्रीमत्परंहंस परिव्रजकाचार्य श्रीवासुदेवानन्दसरस्वती स्वामी महाराजांचे ग्रंथ पंधरा वर्षापूर्वी प्रकाशित झाले. त्या ग्रंथमालेंतील तृतीय पुष्पांत आलेले प्राकृतमनन आज प्रकाशित करण्याचा योग येत आहे, ही आनंदाची गोष्ट आहे. 'लघुवासुदेवमनन' नांवाचा संस्कृत ग्रंथ, पूर्वी मुद्रित झालेला आहे. संस्कृत भाषेचें ज्ञान नसणाऱ्या जिज्ञासू मंडळींनाही वेदान्तसिद्धान्त अनायासानें समजावेत या उद्देशानें हें प्राकृतमनन श्रीमहाराजांनीं केलेलें असावें. या ग्रंथांत मोक्षाचा उपाय, अध्यारोप, माया, अविद्या, जीव, ईश्वर, स्थूलसृष्टि, सूक्ष्मसृष्टि, अपवाद, अनुबन्धचतुष्टय, आत्मनित्यत्व, चतुर्विधमुक्ति, कर्मविचार, कर्तृत्वविचार, कारयितृत्वविचार, अन्तर्यामिविचार, आत्मविचार, सूक्ष्मशरीरविचार, त्रिपुटीविचार, श्रुतितात्पर्यनिर्णय, अद्वैतसिद्धि, द्वैतनिषेध, इत्यादि अनेक महत्त्वाचे विषय आलेले आहेत. ब्रह्मज्ञानी महात्म्याचें हें विवरण असल्यानें तें निःसंदिग्ध यथार्थ बोध करून देणारें आहे. वेदान्तविचार कसा असावा याचें मार्गदर्शनही या ग्रंथावरून होणारें आहे. हा ग्रंथ लहान आहे. पण शास्त्रमर्मप्रकाशक अशी ही संतांची वाणी आहे हे याचें वैशिष्ट्य आहे. अशा शास्त्रीय ग्रंथाचें श्रवण, मनन आस्थापूर्वक अधिकारी व्यक्तींनीं करित राहून, खरा शांतीचा मार्ग मिळवावा हीच इच्छा हा ग्रंथ प्रकाशित करतांना मंडळानें बाळगली आहे. ती प्रभुकृपेनें पूर्ण होऊन, 'सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद्दुःखमाप्नुयात्' ही स्थिति सर्वत्र प्रकट होवो हीच भगवंताजवळ प्रार्थना आहे.

आषाढ शु॥ १ शनिवार, शके १८९२.

दि. ४-७-७०

वा. द. गुळवणी

गुरुशिष्य-संवाद

'श्रीमहाराजांचे एकनिष्ठ प्रियशिष्य श्री.प.प.नृसिंहसरस्वती दीक्षितस्वामीमहाराज . शेंवटीं त्याचाच गुरुशिष्यसंवाद दिलेला आहे. श्रीभगवंतांनीं अर्जुनाला ज्ञानप्राप्तीचें 'तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया'या श्लोकांत तीन उपाय सांगितले आहेत. त्यापैकी परिप्रश्न म्हणजे संतांच्या जवळ वेदान्तादि निःसंदिग्ध विषयावर चर्चा करणें. त्याची थोडक्यांत हकीकत अशी समजते कीं - श्रीदीक्षितमहाराज नरसोबावाडीहून तीर्थयात्रा करण्याकरितां निघाले असतां त्यांचा मुक्काम सांगलीस ज्यावेळीं झाला त्यावेळीं अनेक जिज्ञासू मंडळींनीं येऊन जे प्रश्न विचारलें व त्यांचीं उत्तरें जीं महाराजांनीं दिलीं तीं प्रश्नोत्तरें संकलित करून लिहिलेला असा हा ग्रंथ आहे.'

श्रीदत्तजयंती १८७४, सोमवार

वा. द. गुळवणी

श्री प. प. श्रीवासुदेवानंदसरस्वती टेंबेस्वामी महाराज कृत
प्राकृत वासुदेव मननसार

अध्याय पहिला

श्रीगणेशाय नमः॥ श्रीसद्गुरुदत्तत्रेयाय नमः॥ अथ मननसारग्रंथप्रारंभः॥ कोणी एक ब्राह्मणकुलोत्पन्न अधिकारी सच्छिष्य सद्गुरुला शरण जाऊन प्रश्न करितो.

शिष्यः- श्रीसद्गुरो, मनुष्यजन्माला येऊन कोणता पुरुषार्थ करावा ?

गुरुः- धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष हे चार पुरुषार्थ होत. यांतून शेवटला मोक्ष हा परम पुरुषार्थ होय. कारण तो नित्य आहे म्हणून तोच साधावा. (तो पुनरावृत्तीला जात नाही) अशी श्रुती आहे. आणि इतर जे तीन (धर्म, अर्थ, काम) यांना अनित्यत्व आहे. जशी येथे प्रासाद, घरे, वगैरे निर्माण केलेली कालांतरीं नष्ट होतात, तसे पुण्यांने संपादन केलेले स्वर्गादि-लोकही क्षीण होतात अशी श्रुती आहे.

शिष्यः- तो मोक्ष कशानें मिळेल ?

गुरुः- ब्रह्मज्ञानानें त्या आत्मस्वरूपाला जाणतात ते मृत्यूचा अतिक्रम करून जातात. मोक्षप्राप्तीला ज्ञानावांचून दुसरा मार्गच नाही. जो ज्ञानानें ब्रह्मस्वरूपाला जाणतो तो त्याच परब्रह्मरूपी ऐक्यभावानें लीन होतो इत्यादि श्रुती बोलतात.

शिष्यः- तें ब्रह्म कसें जाणावें ?

गुरुः- अध्यारोपापवादानें सर्वसंग सोडून जाणावें. (अध्यारोपापवादानें ब्रह्म जाणिलें जातें) असें पूर्वाचार्यांचें वाक्य आहे. (कर्मानें, प्रजोत्पादनानें, किंवा धनानें मोक्ष होत नाही. कित्येक सर्वसंगपरित्यागपूर्वक ज्ञानानेच मुक्त जाहले.) अशी श्रुती आहे. तेव्हां अध्यारोपापवाद अवश्य जाणावें.

शिष्यः- अध्यारोपापवाद म्हणजे काय ?

गुरुः- शिंपीवर रजत, रज्जूवर सर्प; दगडावर चोर जसा भ्रमानें भासतो, तद्वत् निष्प्रपंच ब्रह्मस्वरूपी प्रपंच भासतो. तो अध्यारोप होय. त्यालाच अविद्या, तम, मूलप्रकृति, प्रधान, गुणसाम्य, अव्यक्त आणि माया असें म्हणतात. त्यांतून रक्त, शुभ्र, कृष्णवर्ण सुताच्या दोरीसारखी रजःसत्त्वतमोगुणरूपा मूलप्रकृति जाणावी; इलाच महासुषुप्ति आणि प्रलय म्हणतात. इचे ठायीं प्रलयकालीं स्वकर्मवासनारूपानें अनंत कोटि जीव लीन होतात. हा अनुभव निद्रेमध्ये प्रत्यहीं येतो. सृष्टीकालीं ती मूल-प्रकृती, जीवकर्मे परिपक्व दशेला आल्यामुळे माया, अविद्या, तामसी अशा तीन रूपानें प्रगट होते. विशुद्धसत्त्वप्रधान माया तिचे ठायीं जें चैतन्य प्रतिबिंबित होतें तोच सृष्टीच्या पूर्वी ईश्वर होतो. त्याला अव्याकृत व अंतर्यामी म्हणतात. तोच जगत्स्रष्टा पूर्णब्रह्मचैतन्यरूपानें तामसीमध्ये प्रतिबिंबित होऊन पंचभूतरूपानें जगाला उपादान कारण होतो. जसा कोळी तंतूला निमित्तोपादान होतो, तसा ईश्वर स्वप्राधान्यानें निमित्तकारण, आणि स्वोपाधीनें उपादानकारण होतो.

शिष्यः- हा ईश्वर सृष्टी कशी करितो ?

गुरुः- सत्त्वशुद्धितारतम्यानें अविद्या अनंत रुपिणी होते. तिचे ठिकाणीं प्रतिबिंबित जीवही अनंत होतात. ह्या जीवेश्वराची व्यष्टीरूप अविद्या समष्टीरूप मूल प्रकृती होय. हीच त्यांचीं कारणशरीरें होत. हाच आनंदमय कोश जाणावा. या प्रकारें कारण सृष्टी जाण. आतां सूक्ष्मसृष्टी ऐक. मायायुक्त ईश्वराच्या ईक्षणानें महत्तत्व (बुद्धी) झालें. त्यापासून त्रिगुणात्मक अहंकार जाहला. त्यापासून सूक्ष्म आकाश, वायु, तेज, आप, पृथ्वी जाहली. याला तन्मात्रा किंवा अपंचीकृत भूतें म्हणतात. अनुक्रमें या भूतांच्या सात्त्विकांशानें श्रोत्र, त्वचा, जिह्वा, नेत्र, घ्राण हीं ज्ञानेंद्रियें झाली. व सर्वांचे सात्त्विकांश एकत्र होऊन अन्तःकरण झाले. तें अन्तःकरण मन, बुद्धी, चित्त, अहंकार असें वृत्तिभेदानें भिन्न जाहलें. त्यांतून चित्ताचा मनामध्ये आणि अहंकाराचा बुद्धीमध्ये अंतर्भाव जाणावा. आणि क्रमानें आकाशादिकांच्या रजोगुणानें पृथक् वाचा, हस्त, पाद, गुद, उपस्थ हीं कर्मेन्द्रियें जाहलीं; व आकाशादिकांचे रजोगुणांश एकत्र होऊन प्राण जाहला. तो प्राण, अपान, व्यान, उदान, समान असा वृत्तिभेदानें पांच प्रकारचा जाहला. एवं पंचज्ञानेंद्रियें, पंचकर्मेन्द्रियें, पंचप्राण आणि मन, बुद्धी अशा १७ सत्रा अवयवांचें लिंगशरीर जाहलें. यालाच सूक्ष्मशरीर म्हणतात. हें सूख-दुःखादिभोगसाधन होय. या शरीरीं प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय हे कोश राहतात, आणि स्वप्नावस्था येथेंच अनुभवली जाते. या प्रकारें हीं सूक्ष्मसृष्टी जाण. आतां स्थूलसृष्टी ऐक. तमोगुणप्रधान अपंचीकृत आकाशादि पांच भूतें प्रत्येक अर्ध करून प्रत्येकाच्या एका एका अर्ध भागाचे ४ चार भाग करून आपआपल्या अर्ध भागीं न मिळवितां इतरांच्या अर्धभागीं प्रत्येकाचा एक एक अष्टमांश मिळवावा, म्हणजे पंचीकरण होतें. पृथ्वीपासून रोम, त्वचा, मांस, नाडी, अस्थी, आपापासून मूत्र, रेत, स्वेद, रक्त, लाला, तेजापासून क्षुधा, तृषा, निद्रा, तद्रा, कांति, वायूपासून गमन, धावन, लंघन, आकूचन, प्रसरण ; आकाशापासून काम, क्रोध, लोभ, मोह आणि भय हे पंचवीस होतात. या पंचीकरणापासून ब्रह्मांड आणि त्यामध्ये १४ चवदा लोक व ४ चार जातीचे जीव आणि अनादि भोग्य पदार्थ जाहले. या पंचीकृत-भूतजन्म देहाला स्थूल शरीर म्हणतात. हाच अन्नमय कोश होय. या प्रकारे व्यष्टी-समष्टी रुपानें सृष्टी जाहली.

शिष्यः- व्यष्टी समष्टी कशी ?

गुरुः- निरनिराळे पाहणें ती व्यष्टी, व एकरूपानें पाहणें ती समष्टी. जसें घर किंवा वृक्ष पाहणें ती व्यष्टी, आणि ग्राम किंवा वन पाहणें ती समष्टी. तसेंच एक एक शरीर (पिंड) ही व्यष्टी. सर्व शरीरें (ब्रह्मांड) ही समष्टी होय व्यष्ट्युपाधी जीव, समष्ट्युपाधी ईश्वर (शिव); तथापि कारण व्यष्टीचा प्राज्ञ, कारण समष्टीचा ईश्वर, सूक्ष्म व्यष्टीचा तैजस, सूक्ष्म समष्टीचा हिरण्यगर्भ; स्थूल व्यष्टीचा विश्व; आणि स्थूल समष्टीचा विराट् हे अभिमानी होत. हा ईश्वर सत्त्व, रज, तमोगुणाने अनुक्रमें विष्णु, रुद्र, ब्रह्मा या स्वरूपानें जगाचें पालन, संहार, उत्पत्ति करितो. ब्रह्मदेवाचा विराट् रूपी विष्णूचा हिरण्य-गर्भरूपी व रुद्राचा ईश्वररूपी अंतर्भाव जाणावा अशी सृष्टी ईश्वर करिता जाहला. याला अध्यारोप म्हणतात. हें विक्षेप-शक्तीचें कार्य जाणावें.

शिष्यः- आवरणशक्तीचें कार्य कोणतें ?

गुरुः- ईश्वर आणि ब्रह्मज्ञानी यांना सोडून सर्व जीवांचे पंचकोश आणि आत्मा यांचा परस्पर भेद असतांही तो भेद अंधकाराप्रमाणें जी आवरून ठेविते ती आवरणशक्ती. ही असत्त्वावरण आणि अभानावरण या दोन रूपानें कार्य करते. त्यांतून ब्रह्म वस्तू मुळींच नाही, असा व्यवहार होतो तें असत्त्वावरण. आणि ब्रह्मवस्तू मला भासत नाही, असा व्यवहार होतो तें अभानावरण. हें आवरणशक्तिकार्यच संसाराला कारण होतें.

शिष्यः- हें द्विविधावरण कशानें नष्ट होईल ?

गुरुः- परोक्ष आणि अपरोक्ष अशा दोन प्रकारचे तत्त्वज्ञानानें तें नष्ट होतें. गुरुमुखें वेदांतश्रवणानें होणारें तत्त्वज्ञान परोक्ष म्हटलें जातें; हेंच श्रवण होय. या श्रवणानें असत्त्वावरण दूर होऊन सद्वस्तु आहे, असा परोक्ष बोध होतो. श्रवणानें संशय जातो. मननानें असंभावना, व निदिध्यासनानें (ध्यानानें) विपरीत भावना जाऊन देहात्मवत् होणारें जें ब्रह्मात्मज्ञान तें अपरोक्ष ज्ञान (अनुभव) जाणावें. यानें अभानावरण नष्ट होऊन आनंदप्राप्तीरूप सातवी अवस्था होते.

शिष्यः- सात अवस्था कोणत्या ?

गुरुः- अज्ञान, आवरण, विक्षेप, परोक्षज्ञान, अपरोक्षज्ञान, अनर्थ (शोक) निवृत्ती, निरतिशयानंदलाभ हा सर्व अध्यारोप होय.

शिष्यः- अपवाद कसा ?

गुरुः- कारणावांचून कार्य होत नाही, या न्यायानें रज्जूसर्पवत् ब्रह्मरूपी मायेने भासलेलें जग मुळीच नाही, हा निर्धार करणें तो अपवाद होय. ईश्वरोपाधी माया (मिथ्या) व जीवोपाधी अविद्या (नसणारी) या दोहोंपासून झालेला जगत् भ्रम सत्य कसा. असें विचारानें जाणून ब्रह्मावांचून कांहीं नाही व व तें ब्रह्म मी आहे, असें जो अनुबंधचतुष्टयज्ञ अनुभवानें जाणतो तो जीवन्मुक्त होतो.

पहिला अध्याय समाप्त

अध्याय दुसरा

शिष्यः- अनुबंधचतुष्टय कोणतें ?

गुरुः- विषय, प्रयोजन, संबंध आणि अधिकारी हे अनुबंध चतुष्टय होत. वेदांतशास्त्राचा ब्रह्म विषय, मोक्ष प्रयोजन, बोध्यबोधकभावसंबंध, साधनचतुष्टयसंपन्न प्रमाता अधिकारी होय. ब्राह्मणानेंच बृहस्पतीसव, आणि क्षत्रियानेंच राजसूययज्ञ करावा. त्याप्रमाणेच या अधिका-यानें वेदांत श्रवण करावा.

शिष्यः- चार साधनें कोणतीं ?

गुरुः- नित्यानित्यवस्तुविवेक (विचार), इहामुत्रार्थभोगविराग (वैराग्य). -शमादिषट्क व मुमुक्षा (मोक्षाची इच्छा) हीं चार साधनें; त्यातून ब्रह्म सत्य, आणि जग अनित्य (मिथ्या) असा श्रवणाने होणारा **विचार** हें पहिलें साधन होय. या लोकांतील स्त्रीभोगादि व स्वर्गी अमृतपानादि हीं सर्व अनित्य जाणून कुत्र्याच्या ओकीप्रमाणें त्या विषयांचा वीट मानणें हें दुसरें (**वैराग्य**) होय. १ शम, २ दम, ३ उपरति, ४ तितिक्षा, ५ श्रद्धा, ६ समाधान हें शमादिषट्क. विषयांकडून मनाला वळवून स्वरूपी ठेवणें तो **शम** (शांति). बाह्येंद्रियांचा निग्रह करणें (स्वाधीन ठेवणें) तो **दम**. २ **उपरति** म्हणजे संन्यास. तो न घडेल तर निष्कामकर्मानुष्ठान किंवा व्यवहारलोप करणें. ३ प्रारब्धानें प्राप्त झालेलें शीतोष्ण दुःखादि सहन करणें ती **तितिक्षा** ४ गुरुवाक्यावर विश्वास ठेवणें ती **श्रद्धा**. ५ श्रवणादिक होत असतां मनाचें समाधान करणे हे **समाधान**. ६ हीं सहा मिळून शमादिषट्क होय. चोहों बाजूंनी

प्राकृत वासुदेव मननसार

घर जळत असतां धन, धान्य, स्त्री, पुत्रादिकांला सोडून घरधनी स्वतापोपशांत्यर्थ आपणच बाहेर पडून तापशांतीची जशी इच्छा करितो, तशी संसारिक तापत्रय शमन करण्याची जी तीव्र इच्छा होणें ती **मुमुक्षा** होय.

शिष्य:- हीं चा-हीं साधनें पाहिजेत काय ?

गुरु:- कित्येकाला नित्यानित्य विचार जाहला तरी विषयाभिलाष असतो तो ज्ञानाला प्रतिबंधक होतो. म्हणून वैराग्य पाहिजे व तें असतांही कित्येकाला कोपताप होतो, म्हणून शमादिक पाहिजे व तेही असले तथापि सगुणोपासकाला मोक्षाची इच्छा होत नाही म्हणून मुमुक्षाही पाहिजे. अशा अधिका-याने हातीं उपहार (नजराणा) घेऊन गुरुला शरण जाऊन प्रार्थना करावी कीं, हे भगवन् जीव कोण, ईश्वर कोण, जग कसें, हे त्रय कोटून उत्पन्न झालें व उपरम (शांती) कसा होईल असा प्रश्न करावा. श्रुतिश्च (लोकीं नाना योनी फिरतां फिरतां शेवट प्रारब्धवशें वैराग्य उत्पन्न होते-त्यानें ज्ञानाकरितां श्रीगुरुला (शाब्दज्ञान आणि ब्रह्मानुभव असणा-या पुरुषाला) हातीं समिधा घेऊन शरण जावें) स्मृतिश्च (तत्त्वदर्शी ज्ञानी जे, त्यांना नमून प्रश्न करून सेवेनें तें ज्ञान जाणावें तेच उपदेश करतील) असा शिष्य शरण आल्यावर गुरु सत्त्व, रज, तमोगुणें, ईश्वर, जीव आणि जगदुद्भव प्रकार सांगून करतलामलकवत् आत्मबोध करतात. अशा अधिका-याला अशीं साधनें व तो गुरु मिळणें हा ईश्वरानुग्रह आणि याला पूर्वपुण्योदयच पाहिजे. हें ज्ञान देणारा गुरु ईश्वरच जाणावा. त्याच्या प्रसादे जे जीवात्म्याचा आणि ब्रह्माचा भेद निरसून टाकितो तो मुक्त होतो.

दुसरा अध्याय समाप्त.

अध्याय तिसरा

शिष्य:- हा प्रपंच किती प्रकारचा ?

गुरु:- आत्मा आणि अनात्मा असा दोन प्रकारचा.

शिष्य:- प्रपंचातीत आत्म्याला प्रपंचांत कसा गणावा ?

गुरु:- चेतन, अचेतन असा दोन प्रकारचा प्रपंच होय. आत्मरूप चेतन जाणावें. त्यावांचून प्रपंच होणार नाही. म्हणून आत्म्याला प्रपंचांत गणावा.

शिष्य:- चेतन म्हणजे काय व अचेतन म्हणजे काय ?

गुरु:- ज्ञानशक्तिमत् जंगम (प्राणी) चेतन आणि स्थावर अचेतन.

शिष्य:- तर यांचे अनेक भेद असतां दोनच प्रकारचा प्रपंच कसा ?

गुरु:- अनात्मा (मूळमाया) एकच असून कार्यरूपानें अनेक रूप झाला; आत्मा (ब्रह्म) एक असून अनात्माकार्योपाधीनें अनेक जीव-अनेक ईश्वर असा भासतो.

शिष्य:- जीवाला अनेकत्व योग्य होईल, पण ईश्वराला अनेकत्व कसें ?

गुरु:- ग्रामोग्रामी व पुण्यक्षेत्री, तीर्थी हरि, हर, गणेश, सूर्य शक्त्यादिभेदाने.

शिष्य:- ग्रामादि क्षेत्री दिसणा-या काष्ठपाषाणादीक मूर्ति त्याला ईश्वरत्व कसे ?

गुरु:- भाविक लोकांनी शास्त्राधारें द्रव्य वेंचून प्रतिष्ठाभिषेक पूजादि केलें जातें म्हणून.

शिष्य:- म्लेंछादिक कुठे अशाला देव मानितात ?

गुरु:- ज्याला शास्त्राधिकार नाही ते नास्तिक म्लेंछादिक मूर्तीच्या पूजेविषयी उदाहरणीय कसे होतील ? तर हा अधिकार भाविकालाच आहे. पहा. ते म्लेंछादिक हे (त्याज्य) अशा मलमूत्रादिरूप देहीच आत्मबुद्धि ठेवितात. त्यापेक्षां अत्यंत निर्मल पाषाणादि देव-प्रतिमेचे ठिकाणी आस्तिक्यानें ईश्वरबुद्धी ठेविली तर हानी होईल काय? तर नाही. उलटा लाभच होईल. तो अनादि कालापासून असलेली बहिर्मूखता उलट करण्याकरितां शास्त्रानें सांगितलेलें (कल्पिलेलें) ईश्वर प्रतिमेचें ध्यान केल्याने चित्तस्थैर्य होऊन ईश्वरप्रसादही होतो. कारण ईश्वराची व्याप्ति सर्वत्र आहे व शास्त्र ही ईश्वराची आज्ञा होय.

शिष्य:- अनात्म्याच्या आणि आत्म्याच्या अनेकत्वाविषयी दृष्टांत काय ?

गुरु:- एकच पृथ्वी मठघटादि भेदाने अनेकत्व पावते व एकच आकाश त्यामध्ये परिच्छिन्न होऊन घटाकाश, मठाकाशादि भेदे अनेकत्वाला पावते. त्याप्रमाणें मूल प्रकृति अनात्मा एक असून कार्यरूपाने (नाना शरीरभेदे) अनेकरूपीं जाहला. आत्मा स्वतः एक असोन त्या शरीरोपाधीनें त्या त्या शरीरीं प्रविष्ट जाहल्यासारखा दिसून देव, मनुष्य, स्त्री, पुरुष, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, पशु, पक्षी, कृमी, कीटादिरूपानें भासतो. हा अवच्छिन्न पक्षी दृष्टांत; प्रतिबिंबपक्षी तर एक जल असून समुद्र, नदी, तळे, घट-जल असें भासतें; व त्यांमध्ये प्रतिबिंबित होणारा सूर्य एक असोन अनेक रूपानें प्रतीतीला येतो. त्याप्रमाणें आत्मा एकच असोन अंतःकरणसहीत शरीराचे ठाई प्रतिबिंबित होत्साता अनेक रूपानें भासतो, तत्रापि जसें जलधर्म चलनादिक बिंबभूत सूर्याला स्पर्श करीत नाहीत तसें चिदाभासावर (जीवावर) भासणारें कर्तृत्वभोक्तृत्वादिधर्म बिंबभूत आत्म्याला स्पर्श सुध्दां करीत नाहीत. तेव्हां घटाकाशच मठाकाश; तसा जीवात्माच परमात्मा जाणावा.

शिष्य:- जीवात्मा कल्पित आहे म्हणून तो मिथ्या जाणावयाचा तर मग त्याचा आत्म्याशीं अभेद कसा?

गुरु:- पारमार्थिक, व्यावहारिक व प्रातिभासिक असे तीन प्रकारचे जीव होत. यांतून पहिला मुख्य आणि दुसरे दोन कल्पित. जसा जलावर तरंग कल्पित आणि तरंगावर फेन कल्पित आहे, तसा पारमार्थिकावर व्यावहारिक व त्यावर प्रातिभासिक कल्पित आहे. जलनिष्ठ माधुर्य, शैत्य, द्रवादि धर्म तरंगावर भासून तद्द्वारा फेनावरही भासतात जसे, तसें कूटस्थ पारमार्थिकावर असणारे सच्चिदानंद व्यावहारिकांवर, भासून प्रातिभासिकांवरही भासतात. फेन तरंगावाचून नसतो व तरंगजलावाचून नसतो. जल पारमार्थिक होय जसें, तसा प्रातिभासिक व्यावहारिकावाचून नाही, व व्यावहारिक पारमार्थिकावाचून नाही. फेन जिरला म्हणजे ते धर्म तरंगावर येतात. तरंग जिरल्यावर जलावर पूर्ववत आहेतच. तसें प्रातिभासिक नष्ट होतां सच्चिदानंद व्यावहारिकावर, त्याचा नाश होतां ते पारमार्थिकावर राहतात त्या निर्विकल्प पारमार्थिकाचें परब्रह्माशीं ऐक्य होतें. एवं नेति नेति वाक्यानें देहादिप्रपंचाचा नाश करून त्या कूटस्थाचा साक्षात्कार करून मीं कूटस्थ तें

प्राकृत वासुदेव मननसार

परब्रह्मच आहे असें जो जाणतो तो मुक्त होतो. त्याला पापपुण्यादिकांचा स्पर्श होत नाही. कारण त्याची दुःखादि परंपरा नष्ट होते, असें श्रुति म्हणते.

तिसरा अध्याय समाप्त

अध्याय चवथा

शिष्य:- दुःखादिपरंपरा कोणती ? तें कृपा करून सांगावे.

गुरु:- जीवात्म्याला दुःख, जन्म, कर्म, रागद्वेषादि, अभिमान, अविवेक व अज्ञान ही परंपरा उत्तरोत्तर हेतुत्वे जाणावी.

शिष्य:- जीवात्म्याला हें दुःख स्वाभाविक आहे कीं आगंतुक आहे ?

गुरु:-स्वाभाविक म्हणावें तर दुःखनिवृत्ति कधी होणार नाही. मग सुख कसें होईल ? आणि सुखप्राप्त्यर्थ कर्म तरी कां करावे? व असें जाहल्यास सत्कर्म योगदिकही नकोत. एवढेंच नव्हे तर शास्त्रही व्यर्थ जाईल.

शिष्य:- दुःख स्वाभाविक कां असेना ते प्रयत्नानें घालवावें.

गुरु:- जशी गोडी हें गुळांचे स्वरूप. ती नष्ट होतां गुळाचा नाश होईल. तसें दुःख हें स्वाभाविक मानलें तर त्याचा नाश जाहल्यास जीवात्म्याचा नाश होईल. स्वरूपनाशार्थ कोण प्रयत्न करील? कारण स्वभाव म्हणजे स्वरूप जाणावें व जीवात्मा (अविनाशी) नित्य षड्भावविकारवर्जित आहे असें श्रुति म्हणते.

शिष्य:- जशी अग्नीची उष्णता स्वाभाविक असोन ती मंत्रादिकांनी जाऊन स्वरूपाचा नाश न होतां शीतळता येते, तसें जीवात्म्याचें दुःख स्वाभाविक का असेना तें समाधियोगानें घालविलें तर दुःख नष्ट होऊन स्वरूपाचा नाश न होतां सुख कां न मिळावे ?

गुरु:- कर्म नष्ट होतां कर्मजन्यही नष्ट होतें. अग्निस्तंभन नष्ट होतां पुन्हां स्वाभाविक उष्णत्व येतें. तसें योगानें दुःख दूर केलें तरी समाधी खूलतांच सुख जाऊन पूर्ववत दुःख येईल, तेव्हां तें आत्यांतिक मुक्तिवांचून कसें जाईल? व ती मुक्ति योगादिजन्य होईल तर, जें जन्य तें अनित्य या न्यायाने नष्ट होईल. (तो पुनरावृत्तीला येत नाही) श्रुतीला बाध येईल आणि दुःख स्वाभाविक मानलें तर निद्रासमाधीमध्येही तेंच असलें पाहिजे. पण तसें नाही. कारण निद्रासमाधीतून उठलेला पुरुष सुख सद्भावच (असणेपणा) बोलतो, तेव्हां दुःख हे आगंतुक होय.

शिष्य:- हे कां आलें ?

गुरु:- शरीर-परिग्रहामुळें.

शिष्य:- ज्याला शरीर-परिग्रह त्याला दुःख, अशी व्याप्ती जाहली तर मग राजाला कोठे दुःख आहे?

गुरु:- शत्रुपीडा, राज्यभार, धनक्षय, स्त्रीपुत्रादिमरण, स्वांगरोग इत्यादि राजालाही दुःखे आहेत.

शिष्य:- तर तो सुखी असें कसें म्हणतात ?

गुरु:- मोहानें.

शिष्य:- मोहाने दुःखाचें सुख कसें होतें ?

गुरु:- ओझें घेणारे शेतकरी वगैरे लोक लाभावर दृष्टी देऊन दुःखरूप स्वकर्माला सुखरूप मानून आनंदानें गाणी गातात. तेव्हां मोहानें दुःखाचें सुख भासतें.

शिष्य:- तर विवेकी पुरुषाला शरीर-परिग्रह आहे. तेव्हां त्यालाही दुःख जाहलें पाहिजे.

गुरु:- क्षुधा, पिपासा, शीत, उष्ण, रोग इत्यादिकांपासून विवेकी पुरुषालाही दुःख आहे.

शिष्य:- मग विवेकी आणि अविवेकी यांमध्ये विशेष भेद काय ?

गुरु:- विवेकी महात्मा; दुःख हा अन्तःकरणाचा धर्म आहे. त्या अन्तःकरणाचा आत्म्याला अणुमात्र संबंध नाही असें, (असंगच हा पुरुष आहे) या श्रुतीनें व (निरवयवत्वामुळे सत्यत्व आहे) या युक्तीनें आणि समाधी तूष्णींभावाच्या^१ सुषुप्तीच्या अनुभवानें जाणून स्वस्थ राहतो. अविवेकी दुरात्मा तर आत्मस्वरूपाचा विचार न करितां देहादिकांला आत्मा मानून देहादिकांचे धर्म आत्म्यावर व आत्मधर्म देहादिकांवर असा अन्योन्याध्यास करून मी देव, मनुष्य, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र इत्यादि वर्णाश्रमाभिमानी होतो. एवढें नव्हें तर तो हा प्रपंच सत्य, सुखदुःखादि भोगही सत्य, असें मानितो. विवेकी तर प्रपंच हा मिथ्या व सुख-दुःखादि प्रारब्धभोग स्वप्नवत मानितो. त्यामुळे खिन्न होत नाही एवढाच विशेषपणा जाणावा.

शिष्य:- (वज्रहस्त पुरंदर) इत्यादि वचनानें देवालाही शरीर-परिग्रह आहे. त्यांनाही दुःख आहे काय?

गुरु:- होय. असुरराक्षसोपद्रवानें, परस्पर वैरानें, पुण्य क्षीण जाहल्यानें, पुढें होणा-या अधःपातभयानें देवालाही दुःख आहे.

शिष्य:- तर ते उपासकांना सुख कसे देतात ?

गुरु:- श्रीमंत लोक स्वतः रोगादिकानें दुःखित असले तरी धनदानादिकानें स्वसेवकांना जसें सुख देणारे होतात तसेंच हे जाणावें.

शिष्य:- देवलोकीं देव आनंदरूपाने राहतात, ह्या श्रुतीचें तात्पर्य काय ?

गुरु:- दुःख हा अंतःकरणाचा धर्म आहे असा निर्धार करून स्वानुभवबलाने सुख मानितात. हे या श्रुतीचे तात्पर्य होय. त्यांनाही दुःख आहे. असे (त्या या उत्पन्न जाहलेल्या देवता क्षुत्पिपासादिदोषयुक्त मोठ्या भवसागरामध्ये पडल्या) या श्रुतीवरून स्पष्ट होते. त्यापेक्षां विदेहमुक्तीचाचून सुख होणार नाही.

शिष्य:- विदेहमुक्तीलाच मुक्ती मानावी तर नक्षत्ररूपाने स्वर्गावर दिसणारे देव मुक्त आहेत असे कसे म्हणतात ?

गुरु:- सलोकता, समीपता, सरूपता व सायुज्यता अशा चार प्रकारच्या मुक्ती आहेत. देवाला दासभावाने भजतात त्यांना सलोकता मिळते. पूजा, जप करणा-याला समीपता मिळते. यमनियमपूर्वक पद्मादि आसनावर बसून ईडेने म्हणजे डाव्या नाकपुडीने १६ अंकांनी पूरक करून चार अंगुलांच्या अंतराने हृदयप्रदेशी हनु ठेवून ६४ अंकांनी कुंभक करून पोटास पाखळ देऊन हळूहळू उजव्या नाकपुडीने म्हणजे पिंगलेने बत्तीस अंकांनी रेचक करावा. तसाच पुन्हां पिंगलेने घेऊन ईडेने सोडावा. असे पुन्हां पुन्हां दररोज त्रिकाळीं दहा दहा कुंभक करावेत. असा तीन मास अभ्यास जाहल्यावर प्राणजय होऊन ब्रह्मांडी प्राण जातो. तो पांच विपले दोन पले तेथे ठरला म्हणजे प्राणायाम जाणावा. पंचवीस पले ठरल्याने प्रत्याहार (इंद्रियवश्यता) पांच घटकांनी धारणा, साठ घटकांनी ध्यान, बारा दिवसांनी समाधी, या अष्टांगयोगे सरूपता मिळते. या तीन (शरीर आहे म्हणून पुनरावृत्ती होते यास्तव) मुख्य नव्हेत. समासनाने बसून म्रूमध्य दृष्टी ठेवून, सो शब्दाने श्वास आंत घेऊन, हं शब्दाने पुन्हां पुन्हां बाहेर सोडून तो परमात्मा मी आहे, असे जहदजहल्लक्षणने विरुद्धांश (वाच्यांश) टाकून, अविरुद्धांश (लक्ष्यांश) घेऊन जीव-शिवाचे ऐक्य करणे हा ज्ञानयोग. याने सायुज्यमुक्ती (पुनरावृत्तीरहित विदेह मुक्ती) मिळते ती मुख्य जाणावी.

शिष्य:- कधी कोठेही न दिसणे ही जर विदेहमुक्ती, तर शून्यपणा समजावा.

गुरु:- शरीराचा मात्र शून्यपणा, पण स्वरूपाचा शून्यपणा नाही. सुषुप्तीसुखवत् स्वरूपसुख असते. मग शून्य कसे म्हणावे ?

शिष्य:- मुक्तीसमान सुषुप्ती आहे तर तीच मुक्ती कां न म्हणावी ?

गुरु:- सुखानुभव मात्र समान असला तरी झोपेमध्ये अज्ञान व पुनरुत्थान ही आहेत. हे, मुक्तीमध्ये दोन्ही नाहीत. जाग्रत स्वप्नामध्ये शरीरपरिग्रह (देहाभिमान) असल्यामुळे सर्वांना दुःखानुभव येतो. तसा झोपेमध्ये शरीरपरिग्रह नसल्यामुळे दुःखनिवृत्ति होऊन गाढ झोप असेपर्यंत सुखप्राप्ती होते. तसा देहाभिमान दृढज्ञानाने दूर जाहला तर दुःखनिवृत्ती होऊन निरतिशयानंदरूप मुक्ती मिळते. तेव्हा शरीरपरिग्रहाने सुखरूप आत्म्याला दुःख होते, ते आगंतुक, स्वाभाविक नव्हे.

शिष्य:- जीवात्म्याला देहप्राप्ती होण्याचे काय कारण ?

गुरु:- पूर्वकर्मसहित पंचभूते कारणभूत आहेत. केवळ भूते सदा सर्वत्र आहेत. त्यापासून देह उत्पन्न होईल असे मानू नये.

शिष्य:- रक्त, रेत रूपाने परिणाम पावलेल्या भूतांपासून देहोत्पत्ति मानिली ती कशी ?

प्राकृत वासुदेव मननसार

गुरु:- शुक्र, शोणितयोगानेच प्रजा होते. असें मानिलें तर, जगामध्ये वंध्या होणारच नाहीत. तेव्हां कर्मसहित भूतेच कारण होत. जसें मृत्तिका सामान्य असून, कुलालव्यापारच घटादिवैचित्र्याला कारण होतो, तसें पंचभूतांनार देशकालादि साधारण असतांही तत् शरीरवैचित्र्याला (प्रत्येकांची निरनिराळी विलक्षण शरीरें होण्याला) तीं तीच कर्म हेतुभूत होतात. घटाला कुलालव्यापार निमित्त आणि मृत्तिका उपादान कारण जसें, तसें शरीरोत्पत्तीला पंचभूतें (स्करेतोभूत) उपादान कारण आणि जन्मोपार्जित कर्म निमित्तकारण होय. मृत्तिका असून कुलालव्यापार नसेल तर घटोत्पत्ती होत नाही. त्याप्रमाणें ईश्वरसृष्टच पंचभूतें असतांही विवेकी पुरुषानें कर्म ज्ञानानें बाधित केली असतां शरीरोत्पत्ती होत नाही, ज्याला ज्ञान जाहलें त्यालाच मात्र पुनर्जन्म नाही, असें जाणावें. नाहीतर एक मुक्त होतांच सर्वास मुक्तीप्रसंग येईल.

शिष्य:- केलेलें शुभाशुभ कर्म अवश्य भोगलें पाहिजे. तें भोगल्यावांचून कोटिशः कल्प गेले तरी सुटका नाही. हें कर्मशास्त्र व ज्ञानाग्नि सर्व कर्म जाळितो, हें मोक्षशास्त्र याच्या विरोधाची गती काय ?

गुरु:- जसें अहिंसा परमधर्म, हें शास्त्र दुर्बल म्हणून यागामध्ये पशू मारावा, या प्रबल शास्त्रानें बाधित होतें तसें (केलेलें शुभाशुभ अवश्य भोगावें इत्यादि) दुर्बल कर्मशास्त्र (ज्ञानाग्नि कर्म जाळितो) या प्रबल ज्ञानशास्त्रानें बाधित होतें. ज्ञानानें कर्म नष्ट जाहलें म्हणजे जन्म नाही. मग दुःख कोठून होईल ? आनंदप्राप्तीच होईल.

चवथा अध्याय समाप्त

अध्याय पांचवा

शिष्य:- आत्म्याला जन्म कर्मानें मिळतो म्हटलें, तें कर्म किती प्रकारचें, व त्यांने जन्म कसकसे मिळतात ?

गुरु:- पुण्य, पाप आणि मिश्रा असें तीन प्रकारचें कर्म आहे. त्यांतून पुण्यकर्मानें देवशरीर, पापानें तिर्यक् (पश्वादि) शरीर आणि मिश्रानें मनुष्यशरीर प्राप्त होतें. तें उत्कृष्ट, मध्यम, सामान्य भेदानें प्रत्येक तीन प्रकारचें होतें. तें असें-उत्कृष्ट पुण्यानें ब्रह्मादिशरीरें, मध्यम पुण्यानें यक्षादिशरीरें, सामान्य पुण्याने राक्षस, भूतें, प्रेतादि शरीरें; उत्तम पापकर्मानें विषवृक्ष, कंटकादि वृक्ष, सर्प, वृश्चिक, व्याघ्रादि शरीरें; मध्यम पापानें पत्र, पुष्प, फलयुक्त लता; वृक्ष खरोष्ट्र महिषादि शरीरें, सामान्य पापें तुलसी, वट, अश्वत्थादि, गवाश्वादि शरीरें, आणि मिश्रोत्कृष्ट कर्म निष्कामकर्मानुष्ठान व ज्ञानयोग्य शरीरें, मध्यमानें काम्यकर्मयोग्य शरीरें, आणि सामान्यानें (मिश्र कर्मानें) किरात, म्लेंछादि शरीरें होतात. तेव्हां मनुष्यानें हें तारतम्य जाणून स्ववर्णाश्रमोचित कर्म ईश्वरोद्देशाने करून मिश्रोत्कृष्ट कर्मफल साधून घ्यावें.

शिष्य:- हीं कर्म कोणी केलीं जातात ?

गुरु:- त्रिविध करणांनी. (काय, वाचा, मनानें.)

शिष्य:- लोकांमध्ये अहंशब्दार्थ वाच्य आत्मा हें मी करितों, असा अभिमान घेतो. त्याला सोडून करणाला कर्तृत्व कां मानावें ?

गुरु:- तो आत्मा अविकारी, निष्क्रिय, कसा कर्ता होईल?

शिष्य:- तर त्यावर कर्तृत्व कां भासतें ?

गुरु:- अध्यासाने. तें स्वाभाविक म्हणावें तर पूर्ववत् दोष येईल. कर्तृत्व कायम केलें तर गुरु-शिष्य परंपरा व जीवन्मुक्ती नष्ट होईल. आणि (निष्कल-शांत-साक्षी-चेता-केवल-निर्गुण) ही श्रुती बाधित होईल. कर्तृत्व असतें तर झोपेमध्येही दिसतें.

शिष्य:- जशी सुताराच्या अंगी कारागिरी असोन भोजनादि समयीं ती दिसत नाही त्याप्रमाणे जीवाला कर्तृत्व असून करणांचा लय जाहल्यामुळें झोपेंत तें दिसत नाही.

गुरु:- तर तूष्णींभूतावस्थेमध्ये करणें असून कर्तृत्व कां दिसत नाही तेंव्हां तो अध्यास जाणावा.

शिष्य:- अध्यास म्हणजे काय ?

गुरु:- अन्यनिष्ठ कर्माचा अन्यत्र भ्रम जो, तो अध्यास होय. जसें नौकेंतून जाणा-याचें चलन वृक्षावर व वृक्षाचें स्थिरत्व नौकेंतून जाणा-यावर भासतें, तसें त्रिविधकरणकर्तृत्व आत्म्यावर व आत्म्याचें अकर्तृत्व करणावर भासतें हा अध्यास.

शिष्य:- करणें तर (अचेतन) जड त्याला कर्तृत्व कसें ? व कर्तृत्व मानलें तर अन्य करणेंही पाहिजेत.

गुरु:- वायु व जलप्रवाह जड असून करणांवाचून वृक्षादिकांला दूर टाकितात तसें हें समजावें.

शिष्य:- त्यांची कर्मे कोणचीं ?

गुरु:- सगुणध्यान, परोपकारचिंता, भक्ती, ज्ञान, वैराग्य हीं मनाचीं पुण्यकर्मे; विषयचिंता, परापकारचिंता, वेदशास्त्रप्रामाण्यचिंता, (नास्तिकपणा) हीं मनाची पापकर्मे; आणि सगुणध्यानादिसमयीं विषयचिंता करणें हें मनाचें मिश्रकर्म. वेदशास्त्र, गीता, सहस्त्रनाम-पठन, मंत्र-जप, भगवत् कीर्तन, सत्यवार्ता, मृदु भाषण, हीं वाचिक पुण्यकर्मे. वेदांत-वेदशास्त्र दूषण, असत्य, पिशुन, पारुष्य^१, वार्ता, थट्टा ही वाचिक पापकर्मे, व सत् कर्म करतेवेळी थट्टा, लोकवार्ता, निंदादिक, वाचिक मिश्र कर्मे. पुण्य तीर्थी स्नान, गुरुसेवा, देवपूजा, प्रदक्षिणा, सज्जनदर्शन, त्याग (दान), लोकानुग्रह संचार, इत्यादिक हीं कायिक पुण्यकर्मे जाणावीत. परहिसा, परस्त्रीसंग, दुष्टसंग, चोरी, मारामारी इत्यादिक हीं कायिक पापकर्मे; आणि ब्राह्मणभोजनार्थ लोकांला उपद्रव, देवालयाकरितां परद्रव्यापहार, पाणपोय ठेवून चाकरास पगार न देणें इत्यादि कायिक मिश्रकर्मे होत.

शिष्य:- या कर्मांचा विचार करुन फळ काय ?

गुरु:- मुख्य आणि अवांतर अशीं दोन प्रकारची फळे आहेत. हीं कर्मे काया, वाचा, मनाने घडतात. मी तर आत्मा परिपूर्ण चैतन्यरूपी असंग आहे, म्हणून मला कर्मांचा स्पर्श सुध्दां होत नाही, असें दृढानुभवानें निःसंशय जाणणें हें मुख्य फल. व ज्ञानोत्तर हीं त्रिविध कर्मे पुण्य कर्मी ठेवणें हें अवांतर फल. केळ

लावणा-याला केळीं मिळणें हें मुख्य फल व पत्रपुष्पादि मिळणें हें अवांतर फल जसें; तसें हें समजावें.

शिष्य:- पद्मपत्राला उदकस्पर्श होत नाही, त्याप्रमाणें ज्ञान्याला कर्मलोप होत नाही अशी स्मृती आहे; तेव्हां हा नियम कां ?

गुरु:- ब्रह्मवित्, ब्रह्मविद्वर, ब्रह्मविद्वरीयान्, ब्रह्मविद्वरिष्ठ असे चार प्रकारचे ज्ञानी आहेत. त्यांतून शेवटला वृत्तिशून्य आहे म्हणून त्याला विधिनिषेध नाही. बाकी तिघांला वृत्ती आहेत म्हणून त्यांनी लोकसंग्रहार्थ कर्मी लोकांमध्ये त्यांचा बुद्धिभेद न होऊ देतां अनासक्तीने कर्म करावीत, व मुमुक्षु जनांला कर्मभरापासून हळूहळू सोडवून सत्कर्माचरणपूर्वक ज्ञानोपदेश करावा, असें श्रुती सांगते. हा नियम नव्हे.

शिष्य:- मी करवितों, मी करवीन इत्यादि लोकांमध्ये व्यवहार दिसतो, तेव्हां आत्मा करविता होत नाही काय ?

गुरु:- जसें आत्म्याला कर्तृत्व नाही म्हणून सांगितलें, त्याच न्यायानें कारयितृत्व नाही असें सिध्द होतें.

शिष्य:- मग कारयितृत्व कसें भासतें ?

गुरु:- लोहनिष्ठ वर्तुलत्वादिक अग्नीवर व अग्निनिष्ठ उष्णत्व प्रकाशादि लोहावर जसें भासतें, तसें तादात्म्यानें रागादिनिष्ठ कारयितृत्व आत्म्यावर भासतें तें मिथ्या. कारण, जर सत्य असतें तर निद्रासमाधिकालींही भासतें.

शिष्य:- एवढ्यानेंच नाही म्हणतां येत नाही; कारण अध्यापकाला (गुरुला) पढविण्याचें सामर्थ्य असलें तरी जवळ शिष्य नसतां तें अनुभवास येत नाही. त्याप्रमाणें करणें नसल्यामुळें झोपेंत आत्म्याचें कारयितृत्व दिसत नसेल.

गुरु:- उदासीन दशेमध्ये करणें असूनही कारयितृत्व कां दिसत नाही, तर तेव्हां अन्वयव्यतिरेकानें (रागादिक आहेत तर करणें प्रवृत्त होतात, नाही तर होत नाहीत. या न्यायानें) रागादिकांचेंच हें कारयितृत्व सिध्द होतें. आत्मा तर (अदृश्य, अव्यवहार्य, अग्राह्य, अचिंत्य, अव्यपदेश्य इत्यादि लक्षणांनीं) श्रुतिसिध्द अविकारी आहे.

शिष्य:- रागादिक जड, त्यांना हें सामर्थ्य कसें ?

गुरु:- जड अग्नि दारुगोळा भरलेल्या तोफेला झगडून, तो गोळा उडवून, चतुरंग सेनेला मारवितो व प्रेतक्रियत जड असून परलोकीं प्राण्याला जीवन देणारी होते. तसें, हें जड असलें तरी रागादिक योग्यतावशें करविणारे होतात.

शिष्य:- तर, आत्मा हृषीकेश या श्रुतीचें तात्पर्य काय ?

गुरु:- आदित्याच्या प्रकाशानें लोकांची शुभाशुभ कर्मे घडतात, परंतु तें पापपुण्य आदित्याला लागत नाही जसें; तसें, आत्म्याच्या सान्निध्यानें रागादिहेतुक इंद्रियवृत्ती होऊन पापपुण्यात्मक कर्म घडतें, त्याचा संपर्क

आत्म्याला नाही. लोहचुंबकाप्रमाणे आत्मसांनिध्याने इंद्रिये चलायमान होतात म्हणून हृषीकेश (इंद्रियनियंता) म्हणतात हे तात्पर्य.

शिष्य:- आत्म्याला कर्तृत्व, कारयितृत्व नाही हे श्रवण केलें तरी निश्चय कां होत नाही ? त्यास प्रतिबंध कोणते ? त्यांची लक्षणे काय ? व ते दूर कसे होतील ?

गुरु:- संशयभावना, असंभावना, विपरीतभावना हे तीन प्रतिबंध. ऋग्वेदादिकांनी सांगितलेलीं कर्मे, (हौत्र, आध्वर्यव उद्गीथ) निरनिराळीं जशीं, तशीं ऋग्वेदानें सांगितलेलें (प्रज्ञान ब्रह्म), यजुर्वेदानें सांगितलेलें (मी ब्रह्म), सामवेदानें सांगितलेलें (तें तूं आहेस) व अथर्वण वेदानें सांगितलेलें (हा आत्मा ब्रह्म) हीं ब्रह्में निरनिराळीं आहेत कीं एकत्र आहेत असा जो संशय ती **संशयभावना**. ही, सर्व वेदांचें तात्पर्य ब्रह्म एकच आहे अशा **श्रवणा**नें दूर होतें. खरोखर ईश्वर, जीव आणि जग, भिन्न नसून भिन्न आहे असें वाटतें, ती **असंभावना**. ही स्वप्नदृष्टांतरूप **मननानें** नष्ट होते. श्रवण, मनन केलें तरी जगाची स्थिति सत्यत्वानें प्रतीतीला येते ती **विपरीत** भावना. ही, निरंतर ब्रह्मैकाकारप्रत्ययरूप **निदिध्यासानें** (ध्यानानें) नष्ट होते. जसें, अग्नीचें स्तंभन केल्यावर तृण सुध्दा जळत नाही व तें दूर होतांच जळतें. तसें तें प्रतिबंधत्रय असेपर्यंत ज्ञानाग्नि कार्य करण्यास समर्थ होत नाही. तें प्रतिबंध दूर होतांच तत्काळ तो (ज्ञानाग्नि) अविद्या तत्कार्य (मायेसहित प्रपंच) जाळतो. म्हणून षड्विध लिंगानें तात्पर्यावधारण श्रवण करावे.

शिष्य:- सहा लिंगे कोणतीं ?

गुरु:- १ उपक्रमोपसंहार, २ अभ्यास, अपूर्वता, ४ फल, ५ अर्थवाद, ६ उपपत्ती, हीं सहा लिंगे. सामवेदामध्ये सद्वस्तु प्रथम एकच होती असा उपक्रम करून एतद्रूप हें सर्व सत्य हाच आत्मा तूं आहेस असा उपसंहार केला म्हणजे आज हें दिसणारें जग पूर्वी सत् (असणारें) होतें. हा वेदांनी उपक्रम आरंभ करून त्या जगाचा उपसंहार (लय) त्याच ब्रह्मस्वरूपी सांगितला. ते उपक्रमांपसंहाररूप पहिलें लिंग १ 'मी ब्रह्म' अशी पर्यायानें पुनः पुनः आवृत्ती करणें. या अभ्यासाचे नऊ प्रकार, ते असे. पायास दोरी बांधून सोडलेला पक्षी कोणच्याही दिशेस उडाला तरी शेवट बांधलेल्या खांबावर येतो, त्याप्रमाणें मन कोठेंही गेलें तरी प्राणबंधन आहे म्हणून पुनः स्थितीवर येईल, तें प्रयत्नानें आणावें. मग वाणी मनांत, मन प्राणांत, प्राण जीवत्वांत लीन होईल इत्यादि प्रथमाभ्यास. १ मक्षिकांनी नानाप्रकारचे रस एकत्र केल्यावर हा अमुक वृक्षाचा रस असें भान रहात नाही, तशा सर्व वृत्ती लीन जाहल्यावर एकरस आनंद होतो, हा दुसरा अभ्यास. २ नद्या समुद्राला मिळाल्यावर त्यांची नामरूपे नष्ट होऊन एक समुद्रच होतो, हा तिसरा अभ्यास. ३ मूळ तुटल्यावर वृक्ष वाळतो, तसें जीवानें सोडलेलें शरीर मरतें, जीव मरत नाही. तो ब्रह्मांश आहे म्हणून. तत्त्वज्ञानानें उपाधि नष्ट होतांच ब्रह्माकार होतो हा चवथा अभ्यास. ४ वडाचें सूक्ष्म बीज फोडल्यावर जें दिसत सुध्दां नाही तेंच बीज हवा, पाणी, जमीन मिळतांच वृक्षरूप होतें. तद्वद् वासनापरिणाम भासतो हा पांचवा अभ्यास. ५ चोरांनी डोळे बांधून देशांतरी नेलेला पुरुष दुसऱ्यानें मार्ग दाखविल्यावर स्वस्थानीं येतो, तसा गुरुउपदेशानें मुमुक्षु स्वस्थानीं जातो, हा सहावा अभ्यास. ६ मीठ पाण्यांत टाकल्यावर त्याचें पाणीच होतें, हा सातवा अभ्यास. ७ मरणोन्मुख जाहलेला पुरुष स्वजनांचें रडणें जाणत नाही, तसा वृत्तिनिरोध केलेला पुरुष इंद्रियांचे लालुचीला जाणत नाही, हा आठवा अभ्यास. ८ पाप न करणारा मनुष्य तापलेल्या लोखंडाने जळत नाही. (हा एक दिव्य करण्याचा प्रकार आहे) तसा अहंकार सोडणारा कशानेंही लिप्त होत नाही, हा नववा अभ्यास. ९ या प्रमाणें करणें. हा **अभ्यास**. २ वेदांतानें ज्ञान होतें हें **अपूर्व**. ३ ज्ञान जाहल्यावर विदेहमुक्ती मिळते हें **फल**. ४ एक मातीचा घट जाणल्यावर सर्व मृद्विकार कळतात; तसें एक ब्रह्म जाणल्यावर सर्व कळतें. ही **उपपत्ती** पांच. ५ उत्पत्ति, स्थिती, लय प्रवेश, नियमन, पदार्थशोधन, फल हे सात **अर्थवाद**. ब्रह्मापासून जग उत्पन्न होतें १, वाचतें २ व त्याच रूपी लीन

प्राकृत वासुदेव मननसार

होतें ३. बिंबप्रतिबिंबन्यायानें मस्तक भेदून जीवरूपानें ब्रह्म शरीरी प्रविष्ट होतें ४. अंतर्यामी रूपानें ब्रह्म पृथिव्यादिकांचें नियमन करितें ५. तत् पदाचें लक्ष्य सत्यज्ञानानंदरूप ब्रह्म व त्वं पदाचें लक्ष्य कूटस्थ साक्षी प्रत्यक् ब्रह्म इत्यादि पदार्थशोधन ६. जीव हा स्वयें ब्रह्मरूप असोन ज्ञानानें ब्रह्म होतो हें फल ७. असे सात अर्थवाद मिळून हीं सहा लिंगे, याहीकरून तात्पर्यावधारण करणें तें श्रवण होय. अस्तु. प्रधानानें पाठविलेल्या सैन्यानें जय मिळविला तो आपणच मिळविला असे जसें राजा म्हणतो, तसें रागादिकांनी प्रेरित करणांनी केलेलें कर्म, मूढ मीं केलें असें म्हणतो तें मिथ्या होय.

पांचवा अध्याय समाप्त.

अध्याय सहावा

शिष्य:- रागादिवृत्ती किती ? त्यांची लक्षणें काय ?

गुरु:- १ राग, २ द्वेष, ३ काम, ४ क्रोध, ५ लोभ, ६ मोह, ७ मद, ८ मत्सर, ९ ईर्ष्या, १० असूया, ११ दंभ, १२ दर्प, १३ अहंकार, १४ इच्छा, १५ भक्ती, १६ श्रद्धा, या सोळा वृत्ती होत. त्यांची लक्षणें सांगतां. स्त्रियेविषयीं रतिसंभोगादि निमित्तानें उठणारी वृत्ती, तिचें नांव राग. (सुख, स्नेह, प्रीति, आसक्ती इत्यादि तिचे पोटभेद होत) १. कोणीं आपले विरुद्ध केलें तर त्याचें वाईट करण्याची इच्छा तो द्वेष, (दुःख, भय, उद्वेग, शोक हे त्याचे पोटभेद.) २. गृह, क्षेत्र धन, धान्य, वस्त्रादि संपादन करण्याची इच्छा तो काम, (प्रीति, अपेक्षा हे त्याचे भेद) ३. इच्छेप्रमाणें करीत असलेल्या कृत्याला विघ्न करणारावर किंवा स्वमनोगताहून विरुद्ध करणारावर संतापणें तो क्रोध (पश्चात्ताप हा त्याचा भेद) ४. हातीं असलेलें खर्चू नये हा लोभ. (कार्पण्य हा त्याचा भेद) ५. ऐश्वर्य, विद्या किंवा अधिकाराच्या जोरावर ताठा करणें व कृत्याकृत्याचा विचार न करणें, तो मोह ६. मला लोकांची पुष्टी आहे किंवा संपत्ती आहे, तेव्हां कांही पाहिजे तें करीन असें मानणें तो मद ७. विद्या, धनादिकानें स्वसमान पाहिल्यावर किंवा ऐकिल्यावर तें सहन न होणें तो मत्सर. ८ हें दुःख शत्रूला व्हावें तें मला कां झालें असें मानणें ती ईर्ष्या ९. हें सुख माझा वांटा, तें दुसऱ्यांस कां गेलें, असें मानणें ती असूया (विनाकारण दोषारोप, स्पर्धा) १०. कपटधर्मानें आपली प्रसिध्दी व्हावी असें मानणें हा दंभ ११. दुसऱ्याचा पाडाव करून मी बरा म्हणणें, हा दर्प १२. स्वमत्ताग्रहण करणें हा अहंकार १३. खाण्यापिण्याची, मलमूत्रोत्सर्गाची इच्छा करणें, ती इच्छा १४. साधु, गुरुदेवाचे ठिकाणीं प्रीति ठेवणें ती भक्ती १५. सत्कर्म, गुरु, वेदवाक्यावर विश्वास ठेवणें ती श्रद्धा १६. या सोळा चित्तवृत्ती होत. यांतून पहिल्या तेरा आपोआप उठतात व त्या नरकामध्ये घालितात म्हणून त्या अशुद्ध. चवदावी वृत्ती इच्छा ही हटविली तर दुःखच होईल. तिचे योगानें स्वर्ग किंवा नर्क नाही. भक्ति आणि श्रद्धा या दोन वृत्ती शुद्ध, म्हणून यांच्यावांचून इतर कामादि वृत्ती उठतांच ती ओळखून तिला रोधावी व भक्ति, श्रद्धा वृत्तीचें अवलंबन करावें. जागृत्स्वप्नांमध्ये या वृत्ती असतात, म्हणून त्रिविध करणद्वारा कर्म घडतात. निद्रासमाधीमध्ये वृत्ती नसतात, म्हणून कर्म घडत नाहीत.

शिष्य:- रागादिकाला कारण काय ?

गुरु:- स्त्रियांना जोंपर्यन्त मी स्त्री असा अभिमान आहे तोंपर्यंत भर्तृसेवा व पाकादि कर्म घडतात. तसेंच पुरुषाला मी पुरुष हा अभिमान आहे तोपर्यंत स्त्रीपरिग्रह व संसारादि घडतात. एवंच सर्वांना वर्णाश्रमादिक अभिमानानेंच प्राप्त होतात. तो अभिमान ज्यांनी टाकिला त्यांना रागादिक वृत्ती कशा उठतील ?

शिष्य:- अभिमानाला विशेष अवयवादिकांची गरज लागते काय ?

गुरु:- स्त्री-पुरुषाला सामान्यपणा असून प्रत्येक जातीमध्ये निरनिराळेपणाने अभिमान राहतो, तेव्हा त्यांस विशिष्ट अवयवादिकांची गरज नाही.

शिष्य:- विशिष्ट माता-पितृसंबंधाने अभिमान कां न यावा ?

गुरु:- अभिमान यावा असे मानिले तर ब्राह्मणादिकांपासून जारिणीचे ठिकाणी उत्पन्न झालेल्यास सुध्दां ब्राह्मणत्वादिकांचा अभिमान आला पाहिजे, पण तसे दिसत नाही. म्हणून लोकांमध्ये उत्सव, मंगल, सेना अनेक वस्तु समुदायाने गणतात. त्याप्रमाणे मायामय देहादि प्रपंचाच्या अविवेकजन्य संस्कारे मी ब्राह्मण इत्यादि अभिमान दृढ होतो. हा वर्णाश्रमादि व्यवहार कालत्रयीही आत्मरूपी नाही. हा विचार न केल्यानेच अभिमान चिकटतो.

शिष्य:- अविवेकाला कारण काय ?

गुरु:- अनादिकालापासून आलेले अज्ञान हेच कारण होय. त्याचे योगाने मी मला जाणत नाही असा व्यवहार होतो.

शिष्य:- मी मला जाणत नाही असे भ्रंतावांचून कोण म्हणेल ?

गुरु:- आपण देहाहून वेगळा असून मी ब्राह्मण इत्यादि आभिमान करणारे सर्व लोक भ्रंतच जाणावे.

शिष्य:- देहाहून आत्मा वेगळा आहे, व देह हा घटाप्रमाणे येथे नष्ट होणारा असे शास्त्री, पुराणिक हे जाणतात तेही भ्रंतच काय ?

गुरु:- ते कर्ता, भोक्ता, लोकांतरगामी चिदाभासरूपी जीवच आत्मा असे जाणतात. त्यावांचून अकर्ता, अभोक्ता, गमनादिशून्य व्यापक आत्मा जाणत नाहीत, म्हणून तेही भ्रंतच होत.

शिष्य:- ते असो, अज्ञानाला कारण काय ?

गुरु:- शास्त्राने त्याला अनादि मानले म्हणून याला कारण नाही.

शिष्य:- तर मग याचा अंतही नसेल; मग जिवाची मुक्तता कशी होईल ?

गुरु:- अज्ञान अनादि असले तरी त्याचा अंत आहे जसे प्रागभावाला आदि नाही, पण अंत आहे. प्रध्वंसाला (नाश) अंत नाही, पण आदि आहे. सारांश हा की, रोग कशाने केव्हा झाला असा निर्धार न झाला तरी वैद्याने शास्त्रोक्त औषध देतांच नष्ट होतो. तसे, अज्ञानाचे कारण न मिळाले तरी ते वेदांतजन्य ज्ञानाने नष्ट होतें.

शिष्य:- अज्ञानाचे स्वरूप काय ?

गुरु:- अज्ञान ज्ञानानें नष्ट होतें म्हणून सत्य नव्हे. मी अज्ञानी असा लोकांचा अनुभव आहे, म्हणून (शशश्रृंगवत्) असत्यही नव्हे. दोहोंचा एकत्र संभव होत नाही म्हणून सदसत् ही नव्हे. मुळीं आकाश सूक्ष्म (निरवयव), त्यांहून गुण, त्यांहूनही अज्ञान सूक्ष्म आहे, तेव्हा तें सावयव नव्हे, विश्वाकारानें परिणाम पावलें म्हणून निरवयवही नव्हे, उभय विरोधामुळें उभयात्मकही म्हणतां येत नाही. आत्मस्वरूपाहून भिन्न म्हणावें तर अद्वैतविरोध येतो. अभिन्न म्हणावें तर आत्म्याला जडत्वप्रसंग येतो, आत्मा तर सच्चिदानंदरूपी, आणि अज्ञान तर असज्जडदुःखरूपी, तेव्हां कांही म्हणतां येत नाही. तेव्हां अज्ञान हें अनिर्वाच्य होय. त्या अज्ञानापासून अविवेक, त्यांपासून अभिमान, त्यांपासून रागादिक, त्यांपासून कर्म, कर्मानें देह आणि देहामुळें दुःख होतें.

शिष्य:- त्या दुःखाचा नाश कशानें होईल ?

गुरु:- देह नष्ट झाल्यानें दुःख नष्ट होतें, कर्म नष्ट झाल्यानें देहोत्पत्ती होत नाही. राग द्वेष नष्ट झाल्यानें कर्म नष्ट होतें. अभिमान नष्ट झाल्यानें रागद्वेषादि नष्ट होतात. अविवेक नष्ट झाल्यानें अभिमान नष्ट होतो व अज्ञान नष्ट झाल्यानें अविवेक नष्ट होतो, आणि मी ब्रह्म आहे अशा महावाक्यजन्य अपरोक्ष ज्ञानानें अज्ञान नष्ट होतें. अज्ञान नष्ट झाल्यावर मग दुःखाला जागाच नाही.

शिष्य:- प्रायश्चित्तरूप सत्कर्मानें ब्रह्महत्यादि पापें सुध्दां नष्ट होतात. तशा सत्कर्माने अज्ञान कां नष्ट व्हावें ?

गुरु:- कर्माचा अज्ञानाशीं विरोध नसल्यामुळें ते अज्ञानाचा नाश करूं शकत नाही. येवढेंच नव्हे तर तें अज्ञानाला वाढवितें. जसें, मेघ अमावस्यांधकाराला वाढवितात तसे.

शिष्य:- ज्ञान हें तरी मानसिक कर्म आहे. मग त्याचा अज्ञानाशीं विरोध कसा ?

गुरु:- ज्ञान दोन प्रकारचें. स्वरूपज्ञान आणि वृत्तिज्ञान. सुषुप्तीमध्ये अज्ञानाचा प्रकाश करितें तें स्वरूपज्ञान, आणि जाग्रत्स्वप्नामध्ये विषयप्रकाश करितें, तें वृत्तिज्ञान. ज्याप्रमाणें सूर्यानें प्रकाशित केलेल्या भिंतीवर आदर्शांत प्रतिबिंबित झालेल्या अनेक सूर्यकिरणांचे अंतरांतरानें विशेष प्रकाश दिसतात, त्याप्रमाणें जाग्रत्स्वप्नाचे ठायीं अनेक वृत्तिज्ञानें भासतात. सुषुप्तीमध्ये तर स्वरूपज्ञान मात्र असतें, तें जाग्रत्स्वप्नामध्ये नाही, असें मात्र समजूं नये. स्वरूपज्ञान नित्य असून सर्वत्र आहे. वृत्ति जाग्रत्स्वप्नामध्ये असतात. इतरत्र नाहीत. वृत्ति हा अंतकरणधर्म होय; आणि ज्ञान हें आत्मस्वरूपच आहे. तें ज्या वेळीं मी ब्रह्म आहे अशा वृत्तिरूपानें परिणामाला पोचतें, तेव्हां अज्ञानाचा नाश करितें; केवळ बुद्धिवृत्तीनेंच अज्ञान नष्ट होत नाही. जसें सत्कर्मानें पाप नष्ट होतें, तसें वृत्तिज्ञानानें अज्ञान नष्ट होतें. तें मनोवृत्तिरूप असलें व प्रकाश करणारें रत्न पाषाणरूपी असलें तरी त्याला रत्नदीप जसें म्हणतात. तसें या वृत्तिमयाला ज्ञान म्हणतात. हा गौण व्यवहार होय.

शिष्य:- झोपेंत स्वरूप ज्ञान असतांही अज्ञानाशीं त्याचा विरोध दिसत नाही; तर तेंच वृत्तींत प्रविष्ट झालें, म्हणून अज्ञानाशीं विरोधाविरोध कसा करील ?

गुरु:- सूर्यकिरणामध्ये कापूस धरला असतां दग्ध होत नाही, पण सूर्यकांत उपाधी मिळतां तेंच किरण कापूस जाळतें. तसें, सामान्य ज्ञानाचें वैर नसलें तरी विशेष ज्ञानाचें (वृत्तिज्ञानाचें) त्या अज्ञानाशीं वैर आहे.

शिष्य:- त्या वृत्तिज्ञानानें अज्ञान व तत्कार्यप्रपंचनाश केला तरी वृत्तिज्ञान व स्वरूपज्ञान हीं दोन असतां अद्वैतसिध्दी कशी ?

गुरु:- कतक (निवळीची बी) रजोन्यायानें वृत्तिज्ञान, अज्ञान तत्कार्य नाश करून स्वयें स्वरूपज्ञानामध्ये लीन होतें, तेव्हां अद्वैत स्वरूप ज्ञानच राहतें. ज्ञान हें वस्तुतंत्र आहे. म्हणून तें (कर्तुमकर्तु अन्यथा कर्तु) अशक्य होय. उपासनायोग क्रियारूप आहेत म्हणून ते पुरुषतंत्र होते. ते ज्ञानवत् जाणूं नयेत. ज्याप्रमाणें लक्षणानें शालिग्राम, घर्षण व तापानें सुवर्ण आणि परीक्षेनें रत्न कळतें, त्याप्रमाणें वाक्यविचारजन्य वृत्तिज्ञानानेंच आत्मा कळतो; उपासनायोगकर्मादिकानें कळत नाही; म्हणून आत्मानात्मविचार करावा.

सहावा अध्याय समाप्त.

अध्याय सातवा

शिष्य:- आत्मानात्मविचार तो कसा ?

गुरु:- आत्मा तीन देहांहून वेगळा, तीन अवस्थांचा साक्षी व पंचकोशांहून निराळा, सच्चिदानंदरूप आहे. अनात्मा, तीन शरीरें असज्जड, दुःखरूप असुन व्यष्टि-समष्टिभेदानें सहा प्रकारचा होतो. (आभासानें जीवेश्वरांना उत्पन्न करणारी अविद्या माया आपण होतो) अशी श्रुति आहे. तेव्हा आत्म्याला मायोपाधीनें समष्टिरूप ईश्वरत्व आणि अविद्योपाधीनें व्यष्टिरूप जीवत्व हें वास्तविक नव्हे.

शिष्य:- जीवेश्वरांची सहा प्रकारचीं शरीरें व नांवें सांगावीत.

गुरु:- समष्टि, कारण, शरीराभिमान, अंतर्यामी, अव्याकृत व ईश्वर म्हणतात. त्याला शरीराभिमान नाही. कारण, महासुषुप्तीमध्ये अहंकार लीन होतो. त्याची उपासना न घडल्यास समष्टिसूक्ष्मशरीराभिमान, सूत्रात्मा, महाप्राण, हिरण्यागर्भ जो त्याची उपासना श्रुति सांगते त्याला स्वप्नावस्था आहे म्हणून अभिमान नाही. त्याची उपासना न घडल्यास समष्टिस्थूलशरीराभिमान जो वैराज, वैश्वानर, विराट् याची उपासना श्रुति सांगते. मीपणा करण्यास, प्रतियोगी (दुसरा बरोबरीचा) नाही म्हणून त्यालाही अभिमान नाही. त्याची उपासना न घडेल तर ईश्वरानें सृष्टिस्थितिसंहारार्थ स्वीकारलेल्या ब्रह्मा, विष्णू, शिवप्रतिमेची किंवा मत्स्यादि अवतारप्रतिमेची उपासना श्रुति सांगते.

शिष्य:- त्या अवतारादि मूर्तींचा ईश्वराला अभिमान आहे काय ?

गुरु:- होय आहे. नसेल तर कार्य कसें घडेल ?

शिष्य:- तर मग जीवाहून ईश्वराचें विशेषत्व काय ?

गुरु:- नटाप्रमाणे भक्तानुग्रहार्थ ईश्वर, कार्यापुरता अभिमान कल्पितो. जीव तर सदोदित अभिमानी असतो, हा विशेष होय. अस्तु. याप्रमाणें श्रुतीनें ईश्वराचा भेद कल्पिला. त्याचा भावार्थ न जाणून शैव, वैष्णवादि मताभिमानांनी परस्पर व्यर्थ कलह करितात.

शिष्यः-श्रुतीनें भेद कां सांगितला ?

गुरुः-अनादिकालापासून आलेल्या प्रवृत्तीला अनुसरून अंतर्मुखता होण्याकरितां अधिकारानुसारं लोकांला, श्रुति भेद सांगते, तो वास्तविक नव्हे. हें असो. आतां व्यष्टि एक, कारण. व्यष्टिशरीरोपाधिक जीवाला प्राज्ञ, पारमार्थिक, अविद्यावच्छिन्न म्हणतात. व्यष्टिसूक्ष्मोपाधिकाला तैजस, स्वप्नकल्पित, प्रातिभासिक म्हणतात. व्यष्टिस्थूलोपाधिकाला विश्व, व्यावहारिक, चिदाभास म्हणतात.

शिष्यः-जीवाला तीन शरीरांची आवश्यकता आहे काय ?

गुरुः- होय. अंतःकरणावांचून प्रतिबिंबित (जीवत्व) होत नाही, म्हणून लिंगशरीर पाहिजे व तें स्थूलावांचून कार्ययोग्य होणार नाही, म्हणून स्थूलशरीर पाहिजे. ही दोन्ही कार्यशरीरें कारणावांचून राहणार नाहीत म्हणून कारणशरीर अवश्य पाहिजे.

शिष्यः-जीवाला तिन्ही शरीरांचा अभिमान आहे काय ?

गुरुः- होय. अभिमान नसेल तर कर्म घडणार नाही व कर्म न घडेल तर शरीर कोठून होईल ? मग जीवपणाही राहणार नाही. तस्मात् जीवाला अभिमान आहे.

शिष्यः- एकालाच उपाधीमुळें अनेकत्व येतें, याविषयीं दृष्टांत काय ?

गुरुः- एका देवदत्ताला पुत्रोपाधीनें पितृत्व, पौत्रोपाधीनें पितामहत्व जसें येतें, तसें आत्म्याला व्यष्टि-समष्ट्युपाधीनें जीवेश्वरत्व आलें.

शिष्यः- उपाधीनें देवदत्ताचें नाम मात्र बदललें; परंतु किंचिज्ज्ञत्व, सर्वज्ञत्व भेदवत् स्वरूपभिन्नपणा कोठें बदलला ?

गुरुः- जसें माधुर्य, द्रव व शैत्यरूपानें एकच असून ग्रामसंरक्षण महाशक्तीनें तडाग-जल व एकगृहसंरक्षणात्पशक्तीनें घटजल, जसें भिन्न होतें; किंवा उष्णरक्तप्रकाशरूप अग्नि मोठया उपाधीमुळें दिवा, दिवटी, अशा भेदाने भिन्न दिसतो, तसें मायोपाधीनें सर्वज्ञ ईश्वरत्व आणि अविद्योपाधीनें किंचिज्ज्ञ जीवत्व भासलें, तरी त्यांचे एकत्व अखंडार्थसंबंधीनें जाणावें.

शिष्यः- अखंडार्थसंबंध कसा ?

गुरुः- 'तें तू आहेस,' या वाक्याच्या पहिल्या दोन पदांचा सामानाधिकरण्य संबंध १. पदांच्या अर्थाचा, विशेषणविशेष्यभाव संबंध २. पदार्थाशीं आत्म्याचा लक्ष्य-लक्षणभाव संबंध ३. जसें 'तो हा देवदत्त,' हया ठिकाणीं तो आणि हा, या दोन पदांचे एका देवदत्तावरच सामानाधिकरण्य होतें; तसें, (तें तूं) या दोन पदांचे सामानाधिकरण्य एका चैतन्यावरच जाणावें. त्या कालाचा किंवा देशाचा वाचक तो शब्दार्थ, ह्या कालाचा किंवा देशाचा वाचक शब्दार्थ, या दोहोंचा परस्पर भेद घालवून परस्पर विशेषण-विशेष्यभावसंबंध जसा होतो; तसा सर्वज्ञत्वपरोक्षत्व-विशिष्ट चैतन्यवाचक 'ते' ह्या पदार्थाचा, व किंचिज्ज्ञत्वापरोक्षत्वादिविशिष्ट चैतन्यवाचक 'तू' ह्या पदार्थाचा परस्पर भेद दूर करणारा, विशेषण-विशेष्यभावसंबंध जाणावा. (तो हा) ह्या पदार्थाचे विरुद्धांश

प्राकृत वासुदेव मननसार

वाच्यार्थ सोडून अविर्ध्दांश चैतन्यमात्र लक्ष्यार्थ घेण्याचा तो लक्ष्य-लक्षणभावसंबंध जाणावा. कारण, वाच्यार्थग्रहणाविषयीं मुख्या, गौणी, लक्षणा अशी तीन प्रकारची वृत्ति होते. जसें, राजा जातो, ही मुख्य वृत्ति. नीलोत्पल किंवा सिंह-देवदत्त ही गुणवृत्ति. जहल्लक्षणा, अजहल्लक्षणा, जहदजहल्लक्षणा (भागत्याग लक्षणा), अशा भेदानें लक्षणा तीन प्रकारची. (गंगायां घोषः) गंगेवर गौळ्याचा वाडा. ही सर्वथा स्वार्थत्याग करून संबंधी तीरावर केलेली जहल्लक्षणा लक्ष्यांश एक असल्यामुळें सांप्रत ती अनुपयुक्त. कावळ्यापासून दहीं राखावें ही स्वार्थाला न सोडतां काकोपलक्षणानें दध्युपघातकाचें ग्रहण करणारी अजहल्लक्षणा. ही वाच्यार्थविरुध्द आहे, म्हणून तीही तूर्त उपयोगी नाही. तस्मात् (तो हा देवदत्त) याप्रमाणें विरुध्दांश वाच्यार्थ सोडून अविर्ध्दांश लक्ष्यार्थ (अखंडैकरसत्त्वं) ग्रहण करणारी जहदजहल्लक्षणा प्रस्तुत उपयोगी आहे.

शिष्य:- वाच्यार्थ व लक्ष्यार्थ कोणते ?

गुरु:- माया, मायाप्रतिबिंबित (ईश) मायाधिष्ठान ब्रह्म हें तत् पदाचें वाच्यार्थ, ब्रह्मचैतन्य लक्ष्यार्थ. अविद्या, अविद्याप्रतिबिंब (जीव) व अविद्याधिष्ठान साक्षि चैतन्य हें त्वं पदाचें वाच्यार्थ, कूटस्थ चैतन्य लक्ष्यार्थ. तेव्हां वाच्यार्थ सोडून लक्ष्यार्थ ब्रह्मचैतन्य, कूटस्थ चैतन्य यांचें ऐक्य झालें. म्हणजे जसें पुत्रपौत्रोपाधि जातां पितृपितामहत्व जाऊन देवदत्त मात्र राहतो; किंवा दिवा, दिवटी सोडल्यावर लोहितोष्णप्रकाश अग्नीच राहतो; किंवा तळें, घडा सोडल्यावर माधुर्य, द्रव, शैत्य, जलमात्र राहतें; तसें माया व अविद्या या उपाधि जातां ईश्वर-जीव-भाव जाऊन ब्रह्म एकच राहतें.

सातवा अध्याय समाप्त.

अध्याय आठवा

शिष्य:- तें ब्रह्म कसें जाणावें ?

गुरु:- तीन देहांहून वेगळें, तिन्ही अवस्थांचे साक्षि, (जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्ति या तीन अवस्था) पंचकोशांहून निराळें सच्चिदानंद ब्रह्मस्वरूप जाणावें. यांतून शरीरत्रयविलक्षणत्व व पंच कोशव्यतिरिक्तत्व हें 'अतद्व्यावृत्तिलक्षण'^१, अवस्थासाक्षित्व तटस्थ, व सच्चिदानंदत्व हें स्वरूपलक्षण त्वंपदार्थाचें, पृथिव्यादिकांचा निषेध करून अवशिष्ट राहातें तें अतद्व्यावृत्तिलक्षण, प्रपंचाला अधिष्ठानभूत असतें तें तटस्थ लक्षण, सत्यज्ञानानंद हें स्वरूपलक्षण तत् पदार्थाचें. या दोहोंचें ऐक्य तें अद्वितीय परब्रह्म जाणावें.

शिष्य:- तीन शरीरें कशी जाणावी ?

गुरु:- मातापितृभुक्तान्नपरिणत शुक्रशोणितापासून उपजून अन्नानें वाढतें, अन्न न मिळतां किंवा रोगानें मरतें, तें अन्नमय स्थूल शरीर (शीर्यते) नष्ट होतें, म्हणून शरीर म्हणावें. सत्रा अवयवांचें लिंगशरीर. रागद्वेषादि वृत्ति वाढल्या म्हणजे याची वृद्धि व मी साक्षी अशा अध्यात्म विचारानें विवेकी जनांचे ठिकाणीं याचा लय होतो म्हणून शरीर. अज्ञान हें कारणशरीर. हें 'मी जीव' या अभिमानानें वाढतें व 'मी ब्रह्म' या स्वानुभवानें नष्ट होतें म्हणून शरीर. देह (दहयते) जाळला जातो म्हणून देहही म्हणतात. स्थूलदेह अग्नीनें जळतो. डोळ्यानें दिसतो तो स्थूल देह. न दिसतां विचारानें कळतो तो सूक्ष्म देह. या दोहोंना कारणभूत जें अज्ञान तो कारणदेह होय.

शिष्य:- पूर्वी पंचभूतांपासून दोन्ही देह जाहले म्हटलें आणि आतां अज्ञानापासून होतात म्हणतां; तर पूर्वापरविराधाची वाट काय ?

गुरु:- अध्यारोपसृष्टि म्हणजे एकापुढें एक क्रमानें होणें. पहिल्या अध्यायांत सांगिल्याप्रमाणें पंचभूतांपासून दोन देह होतात, हें खरें. पण वास्तविक युगपत् (एकदम) सृष्टीचा विचार केला तर केवळ अज्ञान सर्वाला कारण आहे हें म्हणणें योग्य आहे. वेदांमध्ये केव्हां केव्हां युगपत् सृष्टि (एकदम अज्ञानानें सर्व प्रपच विलास दिसणें) मानली आहेत. केव्हां तरी स्वप्नामध्ये एकदम सर्व थाट दिसतो. केव्हां एकापुढें एक क्रम दिसतो, तद्वत् सृष्टीही जाणावी. अध्यारोपसृष्टीमध्ये पंचभूतें दोन्ही शरीरांना कारण, व युगपत् सृष्टीमध्ये केवळ अज्ञानच कारण मानलें. कशीही सृष्टि होवो मिथ्यत्व समानच आहे. त्याच्या मिथ्यात्वाचें विवेचन मुमुक्षुंनीं करावें. स्थूलशरीर उघड आहे. सूक्ष्मशरीर सत्रा अवयवांचें. यावांचून स्थूलदेह कार्य करूं शकत नाहीं.

शिष्य:- दोन्ही मिळून कार्य करितात काय ?

गुरु:- अग्निसंयोगें काष्ठ, दाहपाकादि करितें तथापि तें कार्य अग्नीचेंच जसें, तसें स्थूलदेहाश्रयें घडलेलें दर्शनगमनादि कार्य सूक्ष्म शरीराचे होय.

शिष्य:- सत्रा अवयव कोणते ?

गुरु:- ज्ञानेंद्रियें पांच ५, कर्मेन्द्रियें पांच ५, प्राण पांच ५, मन १, बुद्धि १ मिळून सत्रा १७. लोकांमध्ये कांही जाणणार तर उद्देश, लक्षण, परीक्षा हे तीन उपाय आहेत. उद्देश म्हणजे वस्तुनामसंग्रहण, लक्षण म्हणजे वस्तुस्वरूपग्रहण, परीक्षा म्हणजे वस्तुस्वरूपविचार. सत्रा अवयवांचें नाम घेणें हा उद्देश. अव्याप्तिअतिव्याप्ति-असंभव दोषरहित असाधारण धर्म हें लक्षण. लक्ष्यैकदेशीं लक्षण पाहाणें ती अव्याप्ति. जशी कपिला गाई. अलक्ष्यावर लक्षणवृत्ति ती अतिव्याप्ति. जशी चतुष्पदा गाय. लक्ष्यमात्रावर अलक्षण तो असंभव. जशी एकखुराची गाय. हे तिन्ही दोष नसोन सास्ना^१दियुक्त जसें गाईचें लक्षण तसें इतरत्र घेणें. तें असें. दिग्देवतांनी प्रेरणा केल्यावर कानाच्या छिद्रांत राहून जें नाना शब्द, भाषा जाणतें, तें श्रोत्रेंद्रिय हें लक्षण. कर्णाछिद्रच जाणतें म्हणावें तर निद्रेमध्ये तें असून शब्दज्ञान होत नाहीं. तेव्हां तें श्रोत्र निराळेंच ही परीक्षा. याप्रमाणेंच सर्वत्र जाणावें. वायूदेवतायोगें त्वचेला व्यापून शीतोष्ण, मृदु, कठिण, स्पर्श जाणतें तें त्वर्गेंद्रिय. सूर्यप्रेरित चक्षु इन्द्रिय डोळ्यांचे बुबुळावर राहून जें लहान, मोठें, आंखुड, लांब, निळें, पिवळें, पांढरें, तांबडें, रूप जाणतें तें चक्षु. वरुणानें प्रेरित जिह्वाग्रावर राहून जी तिखट, आंबट, खारट, तुरट, कडू, गोड, रस जाणते ती जिह्वा. अश्विनी कुमार प्रेरित नासाग्रस्थ जें वास, घाण, गंध घेतें ते घ्राण. अग्निप्रेरित कंठ, ओठ, तालु, शिर, ऊर, दांत, नासा, जिह्वाश्रयानें स्वरवर्णोच्चार करतें तें वागिंद्रिय. जें इंद्राने प्रेरित करतलाश्रयें देतें घेतें तें पाणींद्रिय. विष्णुप्रेरित पादतलाश्रयें चालतें तें पादेंद्रिय. मृत्युप्रेरित गुदाश्रये मलोत्सर्ग करितें तें गुद. प्रजापतिप्रेरित लिंगाश्रयें रतिसुख करितें तें उपस्थ. कंठी राहून चंद्रप्ररणेनें संकल्प विकल्प करितें तें मन. मुखीं राहून बृहस्पतीच्या प्ररणेनें निश्चय करिते ती बुद्धि. हृदयीं राहून रुद्राच्या प्ररणेनें अभिमान करितो तो अहंकार. नाभिस्थानीं राहून क्षेत्रज्ञप्रेरणेनें आठवण करितें ते चित्त. विशिष्टाचें प्ररणेनें हृदयीं राहून श्वासोच्छ्वास करितो तो प्राण. विश्वसृष्टीचे प्ररणेनें गुदस्थानी राहून मलमूत्रोत्सर्ग करितो तो अपान. विश्वयोनीच्या प्ररणेनें आंत बाहेर देह व्यापून इंद्रियांना बल देतो तो व्यान. अजाच्या प्ररणेनें कंठी राहून निद्राकाली इंद्रियांना गोळा करतो व जागेपणी इंद्रियांना जागोजाग घोळवितो तो उदान. जयाचे प्ररणेने नाभिदेशी राहून अन्न-पाण्याचें समीकरण करितो तो समान. याचे पोटभेद पांच उपवायू, ते हें. नाग उद्गार^१ करतो. कूर्म उन्मीलनादि करितो. कृकल

शिक करितो. देवदत्त जांभई देतो. धनजय देहाला उबारा करितो. हे सर्व मिळोन एक लिंगशरीर. अज्ञान हेंच कारणशरीर. (अज्ञानं कारणं) अशी श्रुति आहे. स्थूल, सूक्ष्म देहरूप कार्यानें कारणाचा तर्क होतो ही युक्ति. मी अज्ञ हा अनुभव.

शिष्य:- या तिन्ही देहांतून सच्चिदानंदाचा वेगळेपणा कसा ?

गुरु:- बाधरहित सत्, स्वप्रकाश चित्, स्वानुभव आनंद. जसें पुरुषलक्षण स्त्रियांना नाही व स्त्रीलक्षण पुरुषाला नाही, तसें सल्लक्षण अनृताला नाही, व अनृतलक्षण सताला नाही, प्रकाशलक्षण अंधकाराला नाही, आणि अंधकारलक्षण प्रकाशाला नाही. तसें, चिल्लक्षण जडाला नाही व जडलक्षण चिताला नाही. चांदण्याचें लक्षण उन्हाला नाही, व उन्हाचें लक्षण चांदण्याला नाही. तसें, आनंदलक्षण दुःखाला नाही व दुःखलक्षण आनंदाला नाही. कालत्रयीं यथार्थ असणारें सत्. कालत्रयीं नसून ख-यासारखें भासतें व विचारानें नष्ट होतें तें असत्. मंदांधकारीं पडलेला रज्जु आपल्यावर आरोपित सर्पादि भ्रातीचें वेळी पूर्वी व पश्चात् एकरूपीच असतो व भ्रमानें भासलेले सर्पादिक विकार विचारानें नाहीसे होतात. या दोहोंचे परस्पर शब्दानें, विषयानें, लक्षणानें, प्रतीतीनें, व्यवहारानें, वैलक्षण्य आहे. तसें सल्लक्षण असतावर (देहादिकांवर) व असल्लक्षण सतावर नसून यांचें परस्पर वैलक्षण्य आहे. सूर्यादि प्रकाशाची गरज न ठेवितां स्वयें प्रकाशरूप असून देहादि जड पदार्थांना प्रकाशित करतें तें चित्; स्वयें अप्रकाशरूप असून अन्याला प्रकाशित करीत नाही तें जड. ज्याप्रमाणें सूर्य स्वयंप्रकाशमान असून इतरांची गरज न ठेविता घटादिकांना प्रकाशित करतो; घटादिक तर स्वयें अप्रकाशित असून इतरांना प्रकाशित करीत नाहीत; त्याप्रमाणें पूर्वोक्त पंचप्रकारांनी चिज्जडवैलक्षण्य जाणावें.

शिष्य:- हें जाणल्याचें फल काय ?

गुरु:- प्रकाश्यधर्म प्रकाशकाला लागत नाहीत. जसें, सूर्यानें प्रकाशित केलेल्या घटादिकांचे बरे-वाईटपणाचे धर्म, व शुद्धाशुद्धता यांचा संबंध शुद्धा सूर्याला नाही, तसें देहादिकांचे धर्म आत्म्याला स्पर्श करीत नाहीत. असें जाणून मुमुक्षूनें देहादिनिष्ठ, नामरूप, जाति, वर्णाश्रम, प्रवृत्ति, निवृत्ति, विधिनिषेध, षट्भावविकार, षड्रुमी, आंध्य, मांद्य, पटुत्वादिक धर्म मला स्पर्श करीत नाहीत, असें जाणलें म्हणजे बंध होत नाही, हें फल.

शिष्य:- आनंदलक्षण काय ?

गुरु:- नित्य निरुपाधिक निरतिशय जें सुख तो आनंद. प्रतिकूल द्वेषविषय दुःख, तें त्रिविध. देवांनी दिलेलें अनावृष्टयादि आधिदैविक, भूतभौतिकापासून जाहलेलें आधिभौतिस, प्रारब्धानें देहादिकांचे ठाई रोगानें घडलेलें आध्यात्मिक. अमृत सुखरूप असून, जीवाला आनंदित करितें. कालकूट स्वयें तापरूपी असून, जीवाला ताप देतें. यांचें परस्पर असें वैलक्षण्य आहे. रज्जुवत्. सद्रूप, आदित्यवत्. चिद्रूप, अमृतवत् आनंदरूप आत्मा व सर्पवत् मिथ्या, घटवत् जड, विषवत् दुःखरूपी देहादि प्रपंच जो त्याहून वेगळा, तो मी असंग आत्मा असें जाणतो तो मुक्त होतो.

आठवा अध्याय समाप्त

अध्याय नववा

शिष्य:- आत्मा अवस्थासाक्षी कसा जाणावा ?

गुरु:- तमोगुण स्थूल, रजोगुण चंचल व सत्त्वगुण सूक्ष्म. तेव्हां धूमप्रवेशयोग्य छिद्रामध्ये स्तंभ जात नाही, तसा आत्मा राजस, तामस मनानें जाणला जात नाही, चंचल दिव्याकडे बारीक लिपी वाचली जात नाही, तसा सात्त्विक मनानेंच जाणावा, तो असा. इंद्रियांनी बाह्य विषय घेणें, ती जाग्रदवस्था. जाग्रत् वासनेनें अन्तःकरणाचा दृष्टश्रुताविषयीं भोक्तृभोग्यरूप परिणाम होतो, तें स्वप्न. सर्वोपसंहार होऊन कारणरूपानें बुद्धि राहिली असतां अज्ञानसाक्षीपणा होतो, ती निद्रा अवस्था. आपण निर्विकार साक्षात् पाहणें, तें साक्षित्व. जसें एक संन्यासी स्वस्थ बसला असतां तेथें दोन पुरुष आले व भांडून परस्परांस मारू लागले; तें संन्याश्यानें पाहिलें, म्हणून तो साक्षी. तसा आत्मा, जीव आणि जीवांचे अवस्थाव्यापार साक्षात् जाणतो, म्हणून तो (आत्मा) साक्षी होय.

शिष्य:- यास दृष्टांत सांगावा.

गुरु:- मोठया नगरासारखी जाग्रदवस्था, राजावाडयासारखी स्वप्नावस्था, अंतःपुरासारखी निद्रावस्था. तेथें राजासारखा अभिमानी जीव. जसा राजा चतुरंग सेनेसहित मोठया नगरामध्ये फिरून शुभाशुभ अनुभवून त्या सैन्यास सोडून राजवाडयांत येतो; व शुभाशुभाचा विचार करून, सर्वांचें निवारण करून, अन्तःपुरांत जाऊन, सर्व व्यापार सोडून, आनंदानें स्त्रीशीं रति घेतो; तसा जीवात्मा स्थूलशरीराभिमानी विश्व होऊन, जाग्रदवस्था भोगून (अनुभवून), नंतर सूक्ष्मशरीराभिमानी तैजस होऊन, स्वप्नावस्था अनुभवून, नंतर कारणशरीराभिमानी प्राज्ञ होऊन सर्व व्यापार सोडून, बुध्दीला घेऊन, स्वरूपानंदाचा अनुभव घेतो (निजतो). ह्या जीवाच्या तीन्ही अवस्था पहाणारा कूटस्थ आत्मा तर प्रत्येक स्वरूपाने आकाशवत् असंग आहे. याविषयी (साक्षी चेता केवल निर्गुण) ही श्रुति, आकाशदृष्टांत ही युक्ति, गेलेल्या अवस्था स्मरतात, हा अनुभव.

शिष्य:- जीवच अवस्थासाक्षी मानला तर निराळा कूटस्थ साक्षी कां घ्यावा ?

गुरु:- अंतःकरणप्रतिबिंबित जीव, तो झोपेंत लीन होतो. तो तीन्ही अवस्थांना साक्षी कसा होईल ? होणार नाही. तेव्हां बिंबभूत आत्मा साक्षी जाणावा. कारण, त्याला अवस्था नाहीत. म्हणून तो अविकारी नित्य आहे. जीव तर अंतःकरणतादात्म्यानें मी सुखी, मी दुःखी असा विकारी होतो.

शिष्य:- जीवाशिवाय दुसरा आत्मा कोण ? त्याचें लक्षण काय ? तो आहे म्हणण्यास प्रमाण काय ? व तो कसा कळावा ?

गुरु:- निर्विकार कूटस्थ आत्मा आकाशवत् सर्व व्यापक आहे. त्याचें अंतःकरणांत प्रतिबिंब पडलें तोच (प्रतिबिंब) संसारी जीव होय. याविषयी श्रुतिप्रमाण आहे. तो सच्चिदानंद आत्मा; (बिंबभूत) या वेळी जीव जागतो, स्वप्न पहातो, या वेळीं अज्ञानानें मोहित होऊन गाढ झोप घेतो, या वेळी उदासीन, सुखी, दुःखी आहे, इत्यादि जाणतो. तो सर्व अवस्थांचा साक्षी. स्वमुखसौंदर्य पहाणें असेल तर जसें आरशांत पहातां येतें, तसें या आत्म्याला जाणणार तर अंतःकरणप्रतिबिंबानें जाणतां येतें. स्वमुख पाहणारा हा आरसा, हें मुखाचें प्रतिबिंब व त्यानें कळलेलें हे ग्रीवास्थमुख असें स्पष्ट जाणतो; तसें विचारानें हें अंतःकरण, हा अंतःकरणप्रतिबिंबित जीव आणि हा निर्विकार साक्षी कूटस्थ आत्मा, असे तो आपणच आपणाला जाणील. कारण, तो द्रष्टा आहे. कधीही कोणाला दृश्य होत नाही. जसा दृश्य घट द्रष्ट्याला जाणित नाही. द्रष्टा तर आपल्यासह घटालाही जाणतो.

तसें स्वयंप्रकाश आत्म्याला, इंद्रिये, प्राण, अंतःकरण हीं जाणत नाहीत. स्वयंप्रकाश आत्मा तर आपणांसहित सर्वांना जाणतो, हे प्रमाणाने कळते.

शिष्य:- प्रमाणे किती व त्यांची लक्षणे काय ?

गुरु:- १ प्रत्यक्ष २ अनुमान ३ उपमान ४ शब्द हीं चार प्रमाणे शिवाय १ अर्थापत्ति २ अनुपलब्धि ३ ऐतिह्य ४ संभव हे चार त्याचेच पोटभेद आहेत. इंद्रियसन्निकर्षने होणारे तें प्रत्यक्ष प्रमाण. पण आत्मा अतींद्रिय आहे म्हणून तें उपयोगी नाही. धूमादि लिंगाने होणारे तें अनुमान. आत्मा निरंश आहे म्हणून हे उपयोगी नाही. सादृश्याने होणारे तें उपमान. आत्मा अद्वितीय आहे म्हणून हेही अनुपयुक्त. बाकी शब्दप्रमाण हे आत्मज्ञानाला उपयुक्त आहे. आप्ताचे (ईश्वराचे) वाक्य (वेद) हे शब्दप्रमाण. त्याने मी अविकारी, अवस्थासाक्षी, पंचकोशांहून वेगळा असें जाणतो तो मुक्त होतो.

नववा अध्याय समाप्त

अध्याय दहावा

शिष्य:- पंचकोश कोणते व त्यांची लक्षणे कशीं ?

गुरु:- १ अन्नमय २ प्राणमय ३ मनोमय ४ विज्ञानमय आणि ५ आनंदमय हे पांच कोश. अन्नविकार जे शुक्रशोणित याने जाहलेला व अन्नाने वाढलेला, षट्भावविकारी स्थूलदेह हा अन्नमय कोश १. कर्मेन्द्रिये ५ पांच आणि प्राण ५ पांच, मिळून प्राणमय कोश २. ज्ञानेन्द्रियांसहित मन (बहिर्वृत्तिक) हा मनोमय कोश ३. ज्ञानेन्द्रियांसहित बुद्धि (अंतर्वृत्तिक) हा विज्ञानमय कोश ४. प्रिय इष्टवस्तुदर्शनाने मोद^१, (त्याच्या लाभाने होणारा आनंद) प्रमोद (अनुभव किंवा भोगाने होणारा आनंद) यांसह कारणशरीरस्थ सत्त्व हा आनंदमय कोश ५. याप्रमाणे हे पांच कोश होत. खड्गाला कोश, शिवलिंगाला संपुष्ट, आंब्याला साल, व पुरुषाला अंगरखा आच्छादून ठेवितो त्याप्रमाणे हे कोश. आत्म्याला आच्छादून ठेवितात.

शिष्य:- खड्गादिक निराळे व त्याचे कोशादिक निराळे असून आच्छादक होतात हे उघड कळते. पण आत्मसंबंधाने जाहलेले पांच कोश आत्म्याला कसे झांकतात ?

गुरु:- सूर्यसत्तेने दिसणारे व सूर्यकिरणांपासून जाहलेले मेघ किंवा अग्निसत्तेने असणारा धूम, हे जसे बालदृष्ट्या आच्छादक होतात, तसेच कोश आत्म्याला आच्छादक होतात. जसे खड्गादिकाहून कोशादिक निराळे, तसे आत्म्याहून पंचकोशही निराळेच आहेत.

शिष्य:- कोशाचा व आत्म्याचा संबंध कसा ?

गुरु:- १ समवाय २ संयोग आणि ३ अध्यास असा तीन प्रकारचा संबंध. एकतराध्यास (दोहोपैकी एकावर होणारा अध्यास) आणि अन्योन्याध्यास (परस्परे एकमेकावर होणारा अध्यास) असे दोन प्रकारचे अध्यास. अवयव, अवयवी; गुण, गुणी; क्रिया, क्रियावान्; जाति, व्यक्ति; विशेष, नित्यद्रव्य; यांचा समवायसंबंध. आत्म्याची अवयवादिकांत गणना नाही म्हणून हा समवायसंबंध त्याला नाही. भेरीदंडादिवत् संयोगसंबंध. आत्म्याची द्रव्यांत

गणना नाही, म्हणून हाही संबंध त्याला लागत नाही. रज्जुसर्पवत्, अध्याससंबंध, हा आत्मा आणि कोश यांना लागतो. कोशाचें आणि आत्म्याचें एकप्रत्ययविषयत्व होतें, म्हणून अन्योन्याध्यास जाणावा. जेव्हां अन्नमयाचा अध्यास होतो तेव्हां मी देव, मनुष्य, स्त्री, पुरुष; मी जाहलों, आहे, मी वाढतो, माझा वाईट परिणाम जाहला, मी क्षीण जाहलों, मी मरेन; मी बाल, तरुण, वृद्ध; मी ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य शूद्र; मी ब्रह्मचारी, गृहस्थ, वानप्रस्थ, संन्यासी; मी दीक्षित इत्यादि अन्नमय कोशाचे विकारधर्म आपल्यावर व आपलें सच्चिदानंद धर्म अन्नमयावर आरोपित करितो. प्राणमयाशीं तादात्म्या जाहल्यावर मी भुकेलों, तान्हेलों, मी बलवान्, बोलका, गंता (गमन करणारा), दाता, विसर्ग करणारा, मूक, पंगू, षंड इत्यादि प्राणमयाचे धर्म, आपल्यावर व आपले प्राणमयावर आरोपित करितो. मनोमयतादात्म्याने मी संकल्पविकल्पवान्, शोकमोहवान्, कामी, लोभी, श्रोता, स्पृष्टा (स्पर्श करणारा), रस घेणारा, हुंगणारा, बहिरा, आंधळा इत्यादि मनोमयधर्म आपल्यावर व आपले सच्चिदानंद मनोमयावर आरोपित करितो. विज्ञानमयतादात्म्याने मी कर्ता, बुद्धिमान्, ऊहापोहकुशल, अवधानी, रागी, द्वेषी, श्रोत्रिय, पंडित, विरक्त, भक्तिमान्, उपासक, ज्ञानी इत्यादि विज्ञानमयधर्म आपल्यावर व आपले विज्ञानमयावर लोटतो. आनंदमयाशीं तादात्म्य होतां मी भोक्ता, सुखी, संतुष्ट, सात्विक, राजस, तामस, मूढ, दुष्ट, शून्य मोहित अविवेकी, भ्रांत इत्यादि आनंदमयाचे धर्म आपणावर व आपले आनंदमयावर आरोपित करितो.

शिष्य:- हा अध्यास कां जाहला ?

गुरु:- मी, आत्मा निराळा व हे पंचकोश माझ्याहून निराळे असा विचार न केल्यामुळें जाहला.

शिष्य:- कोश निराळें कसे ओळखावेत ?

गुरु:- जसें, हा पुत्र, ही स्त्री, हा पशू इत्यादि निराळे पहातात, त्याप्रमाणें हा देह, हा प्राण, हें मन, ही बुद्धि, हा आनंद; मी तर (अशरीरं या श्रुतीनें) देहरहित आहे. पुत्रादिकांचे विकार आपल्याला लागत नाहीत, असा निर्धार करावा.

शिष्य:- पुत्रादिक बाह्य दृष्टीनें दिसतात; कोश कसे दिसतील ?

गुरु:- बाह्यदृष्टि नेत्र, आंतर्दृष्टि बुद्धि. बाह्य दृष्टीनें न दिसणारे वीणास्वरादिक बुद्धीनें कळतात. एकत्र असलेलें दूधपाणी इतरांना पृथक् न करतां आलें तरी तें हंस करितो. तसें आंतर कोश नेत्राला न दिसले तरी बुद्धीनें उघड कळतील, तेव्हां बुद्धीनें विचार करून पाहिल्यावर रज्जुसर्पवत् हे पंचकोश आत्म्यावर आरोपित आहेत. आरोपित जें, तें मिथ्या.

शिष्य:-दोरीवर भासलेला सर्प दिवा घेऊन पाहिल्यावर नाहीसा होतो; आणि हे पंचकोश ज्ञानोत्तरही असतात. मग ते असत्य कसे ?

गुरु:- प्रातिभासिक सत्य, व्यावहारिक सत्य, आणि पारमार्थिक सत्य असें त्रिविध सत्य. जीवसृष्टि आणि ईश्वसृष्टि अशी दोन प्रकारची सृष्टि. रज्जुसर्पादि जीवसृष्टि, हें प्रातिभासिक सत्य. जीवसृष्टयधिष्ठान पंचभूतादि ईशसृष्टि, हें व्यावहारिक सत्य आणि याचें अधिष्ठान ब्रह्म, हें पारमार्थिक सत्य. सत्य निर्बाध ज्ञानानें प्रातिभासिक नष्ट होतें व्यवहार संपेपर्यंत व्यावहारिक राहतें. प्रातिभासिक आणि व्यावहारिक अध्यासाने समान आहे. पण सत्तेनें समान नाही. रज्जुसर्पवत् व्यावहारिक नष्ट होईल, तर गुरुशिष्यपरंपरा व ज्ञानी लोकांचा व्यवहारही लोपेल, तर असें नाही. मृत्तिकेवर आरोपित घटाचें नामरूप बाधित केल्यावर मृत्तिका मात्र राहतें; तसे

प्राकृत वासुदेव मननसार
पंचकोश ज्ञानानें बाधित केल्यावर केवळ सच्चिदानंद आत्मा अवशिष्ट राहतो.

अध्याय दहावा समाप्त

अध्याय अकरावा

शिष्य:- आत्मा सच्चिदानंदरूपी कसा ओळखावा ?

गुरु:- कालत्रयीं निर्बाध तें सत्. (सृष्टीच्या पूर्वी अद्वितीय एक सत् होते) हें श्रुतिप्रमाण आहे. आढय, दरिद्री, कर्मी, भक्त, मुमुक्षु यांचा अनुभव आहे, तो असा. मीं पूर्वी सत्पात्री धर्म केला म्हणून या जन्मी धनी जाहलों; आतांही धर्म करीन तर पुढें ऐश्वर्य भोगीन, हा आढयाचा (धनिक) अनुभव. पूर्वी धर्म केला नाही म्हणून दरिद्री जाहलों; आतांही मी दान न देईन तर पुढें हीच गती होईल, हा दरिद्री याचा अनुभव. पूर्वी सत्कर्म केलीं, त्या योगें ही कर्मनिष्ठा जडली; आतांही तशीच केली तर स्वर्ग मिळेल, हा कर्मनिष्ठाचा अनुभव. पूर्वी ईश्वराराधन केलें त्या योगें ही भक्ति जडली; आतांही तसेंच घडेल तर सरूपता मिळेल, हा भक्तानुभव. एवं, दर जन्मी अध्यस्त देहाचा मात्र नाश होतो. पण कालत्रयीं मी आहे हें तर सर्व लोकांच्या अनुभवानें सिध्द होतें. पुन्हां असे पहा कीं, मी येथें आहे हा सशरीर तर, हें शरीर कशानें आहे ? कर्मानें आले. तें कर्म माझें, कीं अन्याचें ? अन्याचें कर्म, अन्याला फल देणार नाही, ज्याचें त्यालाच फल देईल. तेव्हां तें माझेंच कर्म; तर तें, या जन्मी केलेलें कीं पूर्वजन्मी ? या जन्मी केल्यानें हा देह कसा होईल ? तेव्हा तें कर्म पूर्वजन्माचेंच असलें पाहिजे. पूर्वजन्मीं कर्म कर्तेवेळीं मी सशरीरी होतो कीं अशरीरी ? शरीर नसता कर्म घडणार नाही. तेव्हा सशरीर होतो. तर तें शरीर कशानें आलें ? त्याचे पूर्वजन्मीच्या कर्मानें. एवं पुनः पुनः विचार केला तर पूर्वकालीं कर्म व देहप्रवाह यांचा अंत नाही. त्यापेक्षां त्या दोहोंना अनुभवणारा आत्मा सद्रूप सिध्द जाहला. पूर्वी श्रवणादि न केलें म्हणून हें जन्म झालें. आतांही न करीन तर पुढें क्रियमाणानें पुनःजन्म होईल, व याप्रमाणें कितीही कल्प लोटले तरी पुनः पुनः जन्ममरण चुकणार नाही. ज्ञानानें मात्र कर्मक्षय जाहला तर पुढें जन्म होणार नाही. तोपर्यंत आत्मा सृष्टि-प्रलय अनुभवून पापानें तिर्यग्लोक, पुण्यानें देवलोक अनुभवून राहिल, नष्ट होणार नाही, हा भविष्य कालानुभव. तेव्हां ज्ञान न होतां किती कल्प लोटले तरी जन्ममरण चुकणार नाही. याप्रमाणें कालत्रयीं आत्म्याला अबाधितत्व आहे. म्हणून त्याचे ठिकाण सद्रूपत्व सिध्द जहालें. सृष्टिप्रलय देहाला घडतात. आत्मा तर अज, अविनाशी आहे, हें सद्रूप. स्वयंप्रकाश तेंच चिद्रूप. आत्मा गाढांधकारामध्यें सूर्यादिकांची गरज न ठेवितां स्वयंप्रकाशमान असून स्वारोपित देहाद्यवस्था स्वयमेव जाणतो म्हणून सर्वज्ञत्वामुळें चिद्रूप जाणावा.

शिष्य:- आम्हाला सर्व ज्ञान कोठें आहे ?

गुरु:- बाह्य, आंतर असा हा दोन प्रकारचा प्रपंच आम्ही अनेक प्रमाणानें जाणतो तो असा. हीं पंचभूतें, हीं पंचीकृत भूतें, हे विषय, ही चतुर्विध शरीरें, हें ब्रह्मांड इत्यादि विविध नामरूपगुणकर्मशक्त्याश्रय हा बाह्यप्रपंच प्रत्यक्षप्रमाणानें आम्ही जाणतो, पण तो आम्हांस जाणत नाही. हीं तीन शरीरें. हे पांच कोश, तीन करणें, या षड्रुमी, हे रागादि, हीं प्राणेंद्रियान्तकरणें, हे तीन अभिमानी, हे गुण, हें सुखदुःख इत्यादि हा आंतरप्रपंच आम्ही जाणतो, पण तो आम्हांस जाणत नाही. कारण, आत्मा चिद्रूप आहे. याला कोण जाणिल ?

शिष्य:- मन जाणणार नाही काय ?

गुरु:- उत्पत्ति, विनाश, संकल्प, विकल्प, स्मृति, विस्मृतियुक्त हे मन घटासारखें जड आहे; तें

आत्म्याला कसे जाणेल ?

शिष्य:- तर (मनाने जाणावे) या श्रुतीचे तात्पर्य काय ?

गुरु:- अग्नीची आंच दिली असतां मलिन सोन्यावर प्रकाश येतो तो सोन्याच्या अंगचाच होता. पण ज्या मलाने झांकला होता, तो मळ जातांच दिसू लागतो. अग्नीने संपादन केला असे नाही. अग्नीने संपादन केला म्हणावे तर घटावर सुध्दां अग्नीने सोन्याप्रमाणे प्रकाश आणावा, पण तसे होत नाही; म्हणून उदाहणाने असे जाणावे की, आत्मप्रतिबिंबसहित आत्माकार परिणत जाहलेले मन आत्मस्वरूपावरचे मिथ्या ज्ञान दूर करतं. मग आत्मा स्वयमेव भासतो असे जाणावे. नाहीतर (चक्षु, वाक्, मन हीं आत्मस्वरूपीं जात नाहीत) या श्रुतीला बाध येईल. समई, वात, तेल आणि व्यापक कारणाग्नि अंधकार नाश करण्यास समर्थ होत नाहीत. तोच वर्तिसंबंधी अग्नि, दीपनामक पेटला म्हणजे स्वयं प्रकाशमान असून अंधकार दूर करितो व समई, तेल, वात वगैरे पदार्थांना दाखवितो. तसा समईरूप देहामध्ये श्रवणादि कर्मरूप तेलाने भिजलेल्या मनोरूप वातीला लागलेला आत्मरूप अग्नि ज्ञानदीप नामक होत्साता, आवरक अज्ञानांधकार दूर करून आंतबाहेर प्रकाश करितो. जसा दिवा स्वयं प्रकाशमान तसा चिद्रूप आत्मा आहे; म्हणून तो चिद्रूप जाणावा. निरुपाधिक, निरतिशय, असून नित्य असणारे जे सुख तो आनंद हे आत्मस्वरूप होय. स्त्रक्, चंदन आणि स्त्रीविषयादि भोगांपासून होणारे सोपाधिक सातिशयसुख अनित्य जाणावे. नित्यसुखानुभव सर्वाना झोपेत येतो.

शिष्य:- झोपेत दुःखनिवृत्ति मात्र भासते. तेथे सुखानुभव कोठे आहे ?

गुरु:- निजून उठलेला पुरुष मी एवढा वेळ सुखी होतो, असा अनुभव बोलतो, तेव्हा तेथे सुखच आहे. स्त्री, स्त्रक् चंदनादि विषय उपाधि होत. यांपासून होणारे सुख ते सोपाधिक होय. झोपेत तर यांपैकी कांहींच उपाधि नाही; म्हणून ते सुख निरुपाधिक जाणावे. मनुष्य, गंधर्व, पितर, कर्मदेव, देव, इंद्र, बृहस्पति, ब्रह्मा व ब्रह्म यांचा उत्तरोत्तर आनंद शतपट आहे. तो ब्रह्मावांचून सातिशय. सर्वोत्तर ब्रह्मानंद मात्र. निरतिशयत्वाचे लक्षण निद्रानंदाला आहे. हा शय्यादिसाधन असो वा नसो, निजणा-याला सर्व सुख सोडून निद्रानंद घेत असतां रूपवती स्त्री येऊन ढकलीत असतांही तो निद्रानंद घेतो. भोजनादिकाकरितां बळेंच उठविल्यावरही नेत्र झांकून पुन्हा तो आनंद घेण्यास पहातो, तो आनंद निरतिशय होय. जाग्रत् स्वप्नांमध्ये तोच आनंद अनेक वृत्तींनी फांकतो, म्हणून अनित्य भासतो. वृत्तींनी आवरला जातो, म्हणून सोपाधिक, सातिशय, जाणावा.

शिष्य:- कारणरूप आनंदाला कार्यरूप वृत्ति कशा आवरतात ?

गुरु:- कार्यरूप मेघ कारणरूप सूर्याला झांकतो तशा वृत्ति मूढदृष्टिने आनंदाला झांकतात, असे वाटते. ज्ञानी तर सर्वत्र ब्रह्मानंदानुभवच घेतो, म्हणून त्या आनंदाला नित्यत्व आहे. एवं निरतिशय, नित्य, निरुपाधिक, आनंदरूप ब्रह्म होय. याप्रमाणे मी सच्चिदानंदरूपी आत्मा आहे असा श्रवण मनन, निदिध्यासनाने अखंडैकरस, अपरोक्षानुभव घेतो तो जीवन्मुक्त जाणावा.

अकरावा अध्याय समाप्त

अध्याय बारावा

शिष्य:- सत्, चित्, आनंद हीं पदे भिन्नार्थ असून अखंडार्थ कसा ?

गुरु:- देशकालवस्तुपरिच्छेदरहित, तो अखंडार्थ. आकाशाला व्यापकत्व आहे म्हणून त्याला देशपरिच्छेद नाही. यासाठी त्यावर ब्रह्मत्व येईल, तें वारण्यासाठी कालपरिच्छेद सांगितला. आकाशाला उत्पत्ति, नाश आहे म्हणून त्याला कालपरिच्छेद आहे. कालाला देशपरिच्छेद नाही व (आपल्याने आपलाच परिच्छेद नाही म्हणून) कालपरिच्छेद नाही. तेव्हा त्यावर ब्रह्मत्व येईल, यासाठी वस्तुपरिच्छेद सांगितला. कालाचीही प्रपंचांत गणना आहे. त्याहून वेगळें आत्मवस्तु त्रिविधपरिच्छेदरहित आहे.

शिष्य:- मी गुजराथेंत आहे, कोकणांत नाही, हा देशपरिच्छेद जाहला. मीं आनंदसंवत्सरांत जाहलों, शार्वरीसंवत्सरांत मरेन, हा कालपरिच्छेद. मी ब्राह्मण, स्वामी आहे, क्षत्रिय नव्हे हा वस्तुपरिच्छेद जाहला. मग त्रिविध परिच्छेदराहित्य कसे ?

गुरु:- अरे मूढा, भलतीच शंका करतोस ? तर तूं शिष्य आहेस कीं प्रतिवादी ? जर शिष्य असशील तर दयेनें पुनःअनुग्रह करूं. प्रतिवादी असशील तर क्षमेनें उगाच राहूं किंवा शाप देऊं. शापानें काय होईल म्हणशील तर शिष्यावर अनुग्रह केलेला सफल होतो, तर मग वादिनिग्रहार्थ शाप निष्फल होईल काय ? निग्रहानुग्रहसमर्थ ज्ञानी ईश्वराभिन्न आहे.

शिष्य:- क्षमा असावी. मी कृपा-पात्र आपला शिष्य आहे.

गुरु:- तर ऐक. हे तीन परिच्छेद देहाला आहेत. आत्मा तर देहाहून निराळा, सद्रूपी, व्यापक आहे तो असा. घटः सन् (घट आहे) पटः सन् (पट आहे) इत्यादि सर्व भूत, भौतिक पदार्थांना सत्ता आहे म्हणून, आत्मा सर्वदेशी व्यापक जाहला. त्याला देशपरिच्छेद नाही. पूर्वोक्त प्रकारानें कालत्रयीही अबाधित आहे म्हणून कालपरिच्छेद नाही. सजातीय, विजातीय. स्वगतभेद भिन्न तीन वस्तु. वृक्षाहून अन्य वृक्ष हा सजातीय भेद. वृक्ष आणि पाषाण हा विजातीय भेद. वृक्षाला पत्र, पुष्प, फलादि हा स्वगत भेद. हे तिन्ही भेद आत्मरूपीं नाहीत. म्हणून आत्मवस्तु परिच्छेद रहित. याप्रमाणें आत्मा त्रिविधपरिच्छेदरहित सिध्द जाहला.

शिष्य:- ब्रह्मचैतन्य, ईश्वरचैतन्य, कूटस्थचैतन्य, जीवचैतन्य असे चार भेद दिसतात; हा सजातीय भेद १ आत्मा (ब्रह्म), अनात्मा (प्रपंच), हा विजातीयभेद २ ब्रह्माला सच्चिदानंदत्व आहे, हा स्वगतभेद ३. असे तीन भेद असतां त्रिविध परिच्छेदरहित आत्मा कसा ?

गुरु:- जलाकाश, महाकाश, घटाकाश, अभ्राकाश असे एकाच आकाशाचे उपाधीनें भेद दिसतात; तसे मायोपाधीनें ब्रह्म, ईश्वर; अविद्योपाधीनें कूटस्थ, जीव; हे भेद दिसतात. ते वास्तविक नव्हेत. म्हणून सजातीय भेद नाहीत. जसा रज्जूवांचून सर्प नाही. तसा ब्रह्मावांचून प्रपंच नाही. जें अध्यस्त (आरोपित) तें मिथ्या, म्हणून विजातीयभेद नाही. आत्मा, साक्षी, कूटस्थ, हे जसे पर्याय तसेच सत्, चित् आनंद हे निरंश आत्म्याचे पर्याय होत म्हणून स्वगतभेद नाही.

शिष्य:- सत्, चित्, आनंद, एकार्थ आहेत, तर कर, पाणि, हस्तवत् पुनरुक्तिदोष होय. आणि भिन्नार्थ आहेत तर भेद का नसावा ?

गुरु:- जसा वृक्ष एकदेशीं पत्ररूपीं, एकदेशीं पुष्परूपीं, एकदेशीं फलरूपीं असतो, तसा आत्मा नाही. रक्तोष्णप्रकाश दीपवत् सर्वांशी अखंडार्थत्वे सच्चिदानंदरूपच आहे. दुसरें असें, आत्मनिष्ठ सत्त्व अनित्य

जगावर, चित्त जड बुद्धीवर, आनंदत्व दुःखरूपी भार्यादिकांवर आरोपून त्यावरचे असज्जडदुःखित्व आपल्यावर घेऊन जग सत्य आहे, बुद्धीद्विये चेतन आहेत, भार्यादि आनंददायक आहेत असें कित्येक मानितात. त्यांचा भ्रम दूर होण्याकरितां श्रुति म्हणते कीं हे जीवहो, आत्मा सद्रूप आहे, अनृतरूप नव्हे; चिद्रूप आहे, जडरूप नव्हे; आनंदरूप आहे, दुःखरूप नव्हे. याप्रमाणें भ्रांति जाण्याकरितां तीन पदांनी बोध करिते व कित्येक वादी सत्त्व हा आत्म्याचा धर्म, चिदानंदत्व हा गुण मानून आत्मा द्रव्य आहे, असें म्हणतात. तन्निवारणार्थ (निराकरणार्थ) सच्चिदानंदपदानें श्रुति अखंडार्थ प्रतिपादितात. कारण, सर्व श्रुतींचे उपक्रमादिलिंगांनी अखंडार्थी तात्पर्य आहे. युक्तीनें पाहिलें तर सत् स्वतः प्रकाशित होतें कीं अन्यानें प्रकाशित होतें ? स्वतः प्रकाशित होतें म्हटलें तर, सत् चित् जाहलें. अन्यानें प्रकाशित होतें म्हणावें तर सताहून दुसरें सत् अन्य, कीं असत् अन्य ? मानावें तर, तें शशश्रृंगाप्रमाणें नसणारें असत् कसें प्रकाशित करील ? दुसरें सत् मानलें तर तें तरी कशानें प्रकाशित होतें ? असा पुनः पुनः विचार केला तर आत्माश्रय, अन्योन्याश्रय, अनवस्था व चक्रिकापत्ति (एकत-हेनी फिरणारा दोष), असे दोष येतील. तेव्हां अद्वितीय सत् स्वयमेव प्रकाशित होतें, अतएव तेंच चित् होय. हें सत्, व्यापकत्वानें सर्वत्र पूर्ण आहे; म्हणून तोच आनंद होय. कारण, आनंद हा भूम (परिपूर्ण) रूपांच राहतो. याप्रमाणें श्रुति, युक्तीवरून अखंडार्थ सिध्द आहे. अनुभव पाहणें असेल तर निद्रानंद घेऊन उठलेला पुरुष मीं एवढा वेळ आनंद अनुभवला असे स्मरतो. तर अनुभवावांचून स्मरण होणार नाही. निद्रेमध्ये इंद्रियादिक लीन जाहल्यामुळें त्यावेळीं जरी आनंदसाक्षात्कार दिसला नाही तर तो अनुभव स्मरणानें अनुमान करण्यायोग्य आहे.

शिष्यः- निद्रेमध्ये अज्ञान व आनंद दोन्ही असतात. यांतून स्वयंप्रकाश कोण ?

गुरुः- अज्ञानाला आवरणरूप आहे. तें कसा प्रकाश करील ? तेव्हां आनंद स्वयंप्रकाश असून अज्ञानाला दाखवितो, म्हणून तोही चिद्रूप आहे; व चित्ताला सत्त्व आहे हें तर पूर्वीच प्रतिपादन केलें; तेव्हां श्रुति, युक्ति अनुभवेकरून सजातीय, विजातीय, स्वगतभेदरहित असून देशकाल-वस्तु-परिच्छेदहीन सच्चिदानंदरूप आत्मा अखंड आहे हें सिध्द जाहलें. त्या आत्म्याला येणारें दुःख अगांतुक व त्याला जन्मकर्मादि करणें चवथ्या अध्यायांत सांगितली व त्यांचा नाशही सहाव्या अध्यायांत सांगितला. याप्रमाणें श्रवणानें, मी देहेंद्रियांहून वेगळा आत्मा आहे, असें जें ईश्वरोपासनेनें व श्रीगुरुच्या उपासनेनें अनुग्रहानें होणारें ज्ञान, तें परोक्ष ज्ञान जाणावें, पुढें त्याचेंच मनन, निदिध्यासन होतां होतां साक्षात्कार होतो; तें अपरोक्ष ज्ञान होय. हें ज्याला जाहलें तो कृतकृत्य होऊन नित्य, शुध्द, बुध्द, मुक्त, सत्य, परमानंदाद्वयरूप जाहला असें जाणावें. हें ज्ञान ज्याला प्राप्त जाहलें तो चांडाळ असो अथवा द्विज असो (सःगुरुरित्येषा मनीषा मम) याप्रमाणें भगवन्पूज्यपाद श्रीशंकराचार्यवचनानें कुटीचक, बहूदक, हंस, परमहंस, संन्याशाहून तो अधिक पूज्य आहे. त्याचें योगानें कुल पावन होतें, कृतार्थ होतें. विशेष काय सांगावें ? पृथ्वी सुध्दां त्याचें चरणस्पर्शानें पवित्र होते. त्याचा वारा लागेल तोही कृतार्थ होईल, मग दर्शनादिकांचें फूल काय वर्णन करावें ? हा ज्ञानसमकाल मुक्तच जाहला. सर्पकंचुकवत् देहाचा प्रतिभास प्रारब्धक्षय करितो. तो देह काशींत पडो किंवा चांडाळवाड्यांत पडो, पुनः बध्दता नाही. तेव्हा शिष्या, तूं श्रवणादि करून या गतीला जा. यापुढें आणखी उपदेश राहिला नाही. हें ऐकून शिष्य गुरुचरणीं लीन जाहला.

बारावा अध्याय समाप्त

प्राकृत वासुदेव मननसार समाप्त

॥ श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः ॥

आत्मचिन्तन

हा स्थूल देह अन्नमय कोश आहे, कारण अन्नापासून झालेलें मातेचें रक्त व पित्याचें रेत यापासून विटाळांत उपजला आणि मळमूत्रादि विटाळानें भरला. याला नाना विकार आहेत म्हणून हा आत्मा नव्हे. यामुळेच अविचारानें मीपणा व ममता होते ती सर्व खोटी. त्याप्रमाणेंच देह रोडला म्हणजे मी रोडलों इत्यादिक व्यवहारही खोटा. पायास कांटा लागला, थंड, ऊन कळतें तें देहचैतन्य नव्हें. देहाला ज्ञान असतें तर, मेलेला देह हायहुय करीत असता. तर तो जळाला असतांही, हालचाल करीत नाही. जिवंतपणीं कळतें तें या देहाच्या आंत असणारा लिंगदेह जो, त्यांतील अहंकार आहे. त्याचें व जीवात्म्याचें तादात्म्य म्हणजे एकरूप झालेल्या अहंकारानें देहाला व्यापिलें म्हणजे देह जड असतांही चेतनासारखा भासतो. त्यामुळे देहाला समजल्यासारखा भ्रम होतो. जसे नौकेंत बसून आपण जात असतां तीरावरची झाडे जातात असा भ्रम होतो तें सर्व खोटें, त्याप्रमाणें देहेन्द्रियें, प्राण, मन, बुद्धि, चित्त, अहंकार हे चेतनसे वाटतात तो सर्व भ्रम खोटा, असा निश्चय झाला म्हणजे मी अमक्याचा व हें माझें इत्यादिक हे सर्व खोटें ठरतें व मी सर्वांचा साक्षी व सर्वांहून वेगळा आहे असा निश्चय होतो. मग हा पिंडस्थूलदेह व येथें होणारी जाग्रत् अवस्था व याचा अभिमानी विश्वसंज्ञक आणि ब्रह्मांडदेह विराट्. व याचा अभिमानी वैश्वानर हे सर्व नश्वर आणि मी साक्षीभूत आत्मा अविनाशी असा निर्धार करावा.

जसा हा तमोगुणाच्या द्रव्यशक्तीपासून स्थूलप्रपंच झाला तसा क्रियाशक्ति रजोगुणापासून पांच प्राण व पांच कर्मेन्द्रियें आणि ज्ञानशक्ति सत्त्वगुणापासून पांच ज्ञानेन्द्रियें व मन, बुद्धि, चित्त, अहंकार झाले. यापासून सूक्ष्मभूतरचित स्थूलदेहाचे आंत असणारा सूक्ष्मदेह म्हणजे लिंगदेह आहे; येथें स्वप्नावस्था आहे. याचा अभिमानी तैजस. यामध्ये तीन कोश आहेत. ते हे कीं-पांच प्राण व पांच कर्मेन्द्रियें मिळून प्राणमय कोश होतो. भूक, तहान, बळ, देणें, घेणें, चालणें, बोलणें, रति, मलमूत्रोत्सर्ग हे सर्व धर्म प्राणाचेच आहेत. हे क्षुधापिपासादि धर्म आत्म्याचे मुळीच नव्हेत. तसेच पांच ज्ञानेन्द्रियें व मन मिळून मनोमय कोश होतो. संकल्प, विकल्प, काम, संशय, विपर्यय, दुःख, शोकादिक हे सर्व मनोमय कोशाचेच धर्म आहेत. या धर्माचा आत्म्याला मुळीच स्पर्शसुध्दां होत नाही. तसेच पांच ज्ञानेन्द्रियें व बुद्धि मिळून विज्ञानमयकोश होतो. यामुळेच कर्तृत्व, ऊहापोहादिक घडतें, हे धर्म विज्ञानमय कोशाचेच आहे. आत्म्याचे नव्हेत. स्थूलदेह अधिष्ठान, अहंकार कर्ता, ज्ञानेन्द्रियें पांच व कर्मेन्द्रियें पांच व अंतःकरण हीं कर्मसाधनभूत करणें. पांच प्राणांच्या चेष्टा आणि नेत्रादि इंद्रियादिकांच्या सूर्यादि देवता या पाचांच्या योगानें कायिक, वाचिक, मानसिक अशी तीन प्रकारचीं कर्मे होतात. तीं पापपुण्यरूपी कर्मे हीं मीं केलीं असें, आपण अकर्ता असतांही जीवात्मा आपल्यावर कर्तृत्व घेऊन बध्द होतो आणि जन्ममरणाच्या फेरींत पडून सुखदुःख भोगितो. या लिंगदेहाभिमानी जीवाचें नाम तैजस. लिंगदेहाचा वियोग होणें हेंच मरण जाणावें. लिंगदेहातादात्म्यानें, जीव स्वर्गवास, नरकवास, गर्भवास, बाल्यादि अवस्थांनीं होणारें दुःख भोगितो.

स्थूल आणि सूक्ष्म हे दोनही देह कार्यभूत आहेत. यांचें कारण अनिर्वचनीय अविद्या म्हणजे अज्ञान आहे. हाच कारणदेह. येथें निद्रावस्था-याचा अभिमानी प्राज्ञ नांवांनं जीव जाणावा. या तीन देहांहून वेगळा जो त्याला प्रत्यगात्मा, साक्षी, कूटस्थ, असंग, पुरुष, त्वंपदलक्ष्य असें म्हणतात.

प्राकृत वासुदेव मननसार

मुमुक्षूनें एकांती बसून, एकाग्र मन करून असें चिंतन करावें कीं-स्थूल, सूक्ष्म, कारण हे तीन देह व येथें होणा-या जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्ति; यांचें कारण सत्त्व, रज, तमोगुण; व विश्व, तैजस, प्राज्ञ हे तीन देहाचे अभिमानी या सर्वांचा द्रष्टा, साक्षी, कूटस्थ, निर्विकार, प्रत्यगात्मा मी एकच आहे. हे सर्व गुणविकार मला लागत नाहीत. म्हणून मी असंग, अज, अजित, अविकारी, अजर, अमर, अनादि, अनंत, परिपूर्ण परब्रह्मरूपी, अकर्ता, अभोक्ता, नित्य, शुद्ध, बुद्ध, मुक्त, सत्यस्वभावाचा असून अत्यंत निर्मल आहे. मी निरामय आहे. मी अक्रिय आहे. मी सदैव मुक्त आहे. मी इंद्रियांच्या व मनाच्या गतीपलीकडचा आहे. माझा अंतपार नाही, मला भूतभौतिक संबंध नाही असा मी एकच अद्वितीय आहे. याप्रमाणें निरंतर अशा शब्दानें निश्चय करणें हा शब्दानुविध्द सविकल्प समाधि जाणावा. अंतःकरणांत ज्या ज्या कामक्रोधादि वृत्ति उठतात त्या त्या वृत्तींचा द्रष्टा, साक्षी मीच आहे: जसा पाण्यावर वा-यानें तरंग जिकडून उठतो तिकडे पाणी व जिकडे जातो तिकडे पाणी. तरंगांत व त्याच्या दोन्ही बाजूंस पाणीच असतें व वारा शांत झाल्यावर केवळ एकच पाणी असतें त्याप्रमाणें मायामयवासनेनें ज्या ज्या वृत्ति उठतात त्यांच्या आंत, बाहेर, साक्षिभूत आत्माच आहे व वृत्ति शांत झाल्यावर केवळ एकच प्रत्यगात्मा असतो तोच मी. जाग्रत् स्वप्नांमध्ये जे द्वैत असतें तें ज्यावेळी या साक्षीपणाच्या अभ्यासानें नष्ट होतें व निद्राही येत नाही त्या वेळी जें सुख भासतें तोच आत्मानंद होय. त्याचा निरंतर अभ्यास ठेवावा; म्हणजे क्रमानें निर्विकल्पसमाधिसिध्द होईल. समार्धीतून उठल्यावरसुध्दां बाहेर जें जें मायिक नामरूपात्मक भूतभौतिक जड जग दिसतें त्याचें नामरूप टाकून सच्चिदानंदरूप तत्पदलक्ष्य ब्रह्म आहे तेंच मी व मी प्रत्यगभिन्न परमात्मा आहे, असें निरंतर चिंतन करावें. म्हणजे जन्ममरणादि अनर्थ निवारण करणारा प्रबोध होतो.

इति आत्मचिंतन समाप्त.

गुरु-शिष्यसंवाद

शिष्य:- ज्ञानसमाधि व हठयोगसमाधि यांत अंतर काय ?

स्वामी:- या दोहोंत हेंच अंतर आहे कीं हठयोगसमाधि आयस (लोखंडी) सुवर्णासारखी आहे व ज्ञानसमाधि मूल (निसर्गसिध्द) सुवर्णासारखी आहे. लोखंडी सोनें याचा अर्थ किमयेनें लोखंडाचें जें कृत्रिम त-हेनें बनवितात ते सोनें. असलें सोनें कालांतरानें पुनः लोखंड या मूलस्थितीला येतें, असा लोकप्रवाद आहे. यास आधार-वृध्दशिक्षेंत-योगैः समाहितसमाहितता मतायःस्वर्णोपमा त्वनुपमा प्रथमा मता यः। तत्राक्षमःस परमां परमात्मदत्तात्रेयाश्रयाद् गतिमियात् सततानुरक्तः।

भावार्थ:- योगसमाधीपेक्षां ज्ञानसमाधि श्रेष्ठ असून तीं ध्यानानें प्राप्त होते; म्हणून ध्यानाचा अभ्यास

केल्यानें स्वरूपस्थिति प्राप्त होते. यास उदाहरण-आयस सुवर्ण व मूल सुवर्ण यांचा दृष्टांत वर दिलाच आहे. मूल सुवर्ण कधींहि बदलत नाही, परंतु आयस सुवर्ण कालांतरानें मूळ जातीवर जातें.

शिष्य:- ध्यानयोग सिद्ध झाल्याची खूण काय ?

स्वामी:- याची खूण आत्मसाक्षात्कार. स्वरूप-स्थिति प्राप्त होणेंच.

शिष्य:- ध्यानयोग धरल्यावर किती कालांत हें साध्य आहे ?

स्वामी:- याला अमुक अशीं कालमर्यादा नाही. हें त्या साधकाच्या भूमिकेवर अवलंबून आहे. शास्त्रवचन असे सांगतें की, **मनुष्यत्वं मुमुक्षुत्वं महापुरुषसंश्रयः । दुर्लभं त्रयमेवैतद् देवानुग्रहहेतुकम् ॥** (विं. चू.)

भावार्थ:- वेदांतसाक्षात्काराला कालमर्यादा नाही. परंतु गुरुप्रसादानें व ईश्वरानुग्रहानें मात्र तो लवकर होणें शक्य आहे. यास दृष्टांत एकाद्यानें जसें स्वतःजवळील धन स्वेच्छेने दुस-यास दान देऊन त्यास सधन करून टाकावें तसें हें आहे. मनुष्यत्व व मुमुक्षुत्व हें असें कालाधीन आहे.

शिष्य:- बरें तें असो. पण साधकानें तरी दिवसांतून किती वेळ हें साधन करावें ?

स्वामी:- यास कालाचें अमुक एक प्रमाण नाही. सर्वच काळ हें करीत राहिलें पाहिजे नुसते ठराविक काम करून वेठ मारण्यानें व शपथेंतून सुटण्यानें हे जमणार नाही. ज्याला खरोखरीच ही अवस्था प्राप्त करून घेणें असेल त्यानें "**आसुप्तेरामृतेः कालं नयेद् वेदान्तचिन्तया ।**"(जीवन्मुक्ति) रोज निजेपर्यंत व जीवांत जीव असेपर्यंत हें वेदांतचिंतन केलेच पाहिजे, म्हणजेच तो वेदान्तसाक्षात्कार होतो.

शिष्य:- नुसत्या ईश्वरीप्रसादानें वा देवानुग्रहानें मुमुक्षुत्व येतेंच अशी खात्री आहे काय ? किंवा त्यालाहि पुनरपि कालाची जोड लागतेच ?

स्वामी:- मुन्यत्व व मुमुक्षुत्व हीं ईश्वरीप्रसादानेंच होतात. तथापि इतकें सर्व एकामागोमाग प्राप्त होऊन देवानुग्रह झाला तरी आत्मसाक्षात्काराचा कालहि यावाच लागतो. कारण या गोष्टीला कालाची अनुकूलता असावी लागते. अथवा दुस-या भाषेंत बालावयाचें तर या कामाला कालाचा प्रतिबंध निघावा लागतो. उदाहरणार्थ- गर्भाधान झालें तरी मूल अव्यंग परिपूर्ण बनण्यास जी कालाची नवमासाची अवधि ती निसर्गनियमाप्रमाणे मिळालीच पाहिजे. सर्व योनिसंभवास हें अत्यंत अवाश्यक कालबंधन आहेच. मनुष्यप्राणीही योनिसंभव आहेच. अयोनिसंभव अवतारिक महात्म्यांची गोष्ट वेगळी.

शिष्य:- कालाच्या प्रतिबंधास कारणीभूत कोण ?

स्वामी:- कालाच्या प्रतिबंधास प्रारब्ध हेंच कारणीभूत आहे.

शिष्य:- मग हा कालाचा बांध निघण्यास उपाय ?

स्वामी:- यास उपाय अभ्यास व पूर्वसंचितभोग व क्रियमाण न करणें.

शिष्य:- याशिवाय प्रारब्धनाशास आणखी एकादा उपाय जोडीला आहे काय ?

स्वामी:- आहे, उपाय आहे, व तो म्हणजे ईश्वरीप्रसाद व सद्गुरु अनुग्रह. या दोहोनी व त्याच्या जोडीला अभ्यासाने तें प्रारब्ध नष्ट होऊ शकते.

शिष्य:- सद्गुरु अनुग्रह व ईश्वरीप्रसाद कशाने होईल ?

स्वामी:- गुरुपादसेवेने होईल. मात्र ती सेवाहि तशीच एकनिष्ठपणे व अनन्यभावाने झाली पाहिजे.

शिष्य:- गुरुसेवेने तरी त्यांचा अनुग्रह व प्रसाद आपले मनाप्रमाणे लवकर होऊ शकेल काय ?

स्वामी:- त्याची खात्री नाही. हें सर्वस्वी त्यांच्या अधीन आहे. त्यांनी मनांत आणले तर तें ताबडतोब होऊ शकेल. पण ते त्यांच्या मनांत येणें न येणें हें केवळ त्यांच्यावरच अवलंबून राहिल.

शिष्य:- यास आणखी कांही उपाय ?

स्वामी:- यास उपाय एकच. तो हा की, शिष्याने आपल्या निःसीम सेवेने सद्गुरुंचे मन आपल्याकडे वेधून घेतले पाहिजे. तान्ह्या मुलास जशी कडकडून भूक लागली असतां टाहो फोडून तें कळवळून रडूं लागतें व असें होतांच त्या तान्ह्याची माता मग कितीही कामांत गर्क असो, तें सव काम टाकून आधीं त्या आपल्या बालकास स्तनपान करून त्याची भूक शमविते तसेंच हूबेहूब येथें आहे. मूल जोंवर हंसत खेळत आहे व आपल्याच नादांत आहे, त्यास मातेची जरूरी नाही, तोंपर्यंत ती तरी त्यास कशास मुद्दाम उचलून घेईल व पाजील ? म्हणून मुमुक्षूला कडकडीत वैराग्याची भूक लागल्याशिवाय त्या सद्गुरुमाऊलीचें चित्त त्याच्याकडे वळणारहि नाही व त्यास ज्ञानामृत पाजून त्याची ज्ञानभूक भागविणार नाही. यांत काय तें समजून घ्यावें. याचा अर्थ गुरुंचें चित्त वेधण्याचा सर्व बोजा शिष्यावरच पडतो. गुरु कृपा करीत नाही म्हणून त्यांचेवर रुसून जाणा-या शिष्याचा जो तोटा होतो त्याचें कारण त्यांच्या ठिकाणी गुरुभक्तीचा अभाव असतो हेंच होय. मघाशीं दिलेल्या शिशुमातेच्या उदाहरणावरून हें नीटपणें कळलेंच असेल.

शिष्य:- होय, मला आतां अगदी बरोबर रीतीनें कळलें. आम्ही आपली फिर्याद नेल्याशिवाय राजानें तरी आमचेबद्दल चौकशी कां करावी ? तसेंच येथेंहि दिसतें. बरें ते असो. आतां माझें असें म्हणणें आहे कीं, कोणत्याहि उपायानें कां होईना जर स्वकर्मानुष्ठानानें अथवा दैववशात् ज्ञान प्राप्त झाल्यास तेवढ्यानें भागेल काय ?

स्वामी:- नाही, तेवढ्यानें मुळीच भागणार नाही. तसें असतें तर शुकाचार्य हे जन्मतः ज्ञानीच होते, पण तेवढ्यानें त्यांचें भागलें नाही.

शिष्य:- तर मग त्यांना काय अधिक करावें लागलें ?

स्वामी:- त्यांना अभ्यास करावा लागला.

शिष्य:- कसला अभ्यास व तो कशासाठी ?

स्वामी:- योगाचा अभ्यास व तो स्थितप्रज्ञतेसाठी. ज्ञान झाले तरी त्याचा स्वतःवर अंमल होण्यास म्हणजे ज्ञान निरंतर अंगी बाणण्यास हा अभ्यास बराच कालपर्यंत केला पाहिजे. इतका की, कोणत्याही अवस्थेत आपणास एकच हा निदिध्यास लागला पाहिजे. स्थितप्रज्ञता म्हणतात ती यालाच, 'मुक्तिस्तस्य ज्ञानात् तच्चाभ्यासात् सच स्थिरे देहे।' (र. ह. १०, १०)

शिष्य:- श्रीशुकाचार्यानी हा अभ्यास कसा केला व त्यांना कोणता गुरु हा अभ्यास करविण्यास लाभला?

स्वामी:- शुकाचार्य जरी उपजत ज्ञानी होते व त्यांचा जन्म होतोच ते सर्व टाकून नग्न स्थितीत पळू लागले तथापि तेवढ्याने भागणार नाहीं हें जाणून त्यांचे वडील श्रीमहर्षि व्यास यांनी त्या शुकाला 'अरे शुक, इकडे ये, तुला कांही उपदेश करावयाचा आहे' म्हणून हांक मारली. पण शुक वृत्तीवर नसल्याने त्यास ऐकूहि आले नसावे व म्हणून ते निघून पुढे चालू लागले. शुकांची वृत्ति ज्ञानमय होती. त्यांच्यात जगतांतील भेदभाव नव्हता. म्हणून बापां पुनः कळवळ्याने हांक मारतांच शुकांचे जरी तिकडे लक्ष गेले नाहीं तरी सर्वजगत्स्वरूपी झालेल्या शुकांने म्हणजे आजूबाजूच्या वृक्षलतादिकांनी 'ओ, ओ' म्हणून व्यासांच्या हांकेस प्रत्युत्तरें दिलीं. शुक पुढे चाललाच होता. त्याने परतूनसुध्दा मागे बघितले नाहीं, हें पाहून श्रीव्यास इतकेच मोठ्याने ओरडून त्यास म्हणाले की, 'बरे तर, वत्सा, माझे न ऐकतां व मागे न फिरतां, पुढे जातोस तर जा, पण एक कर की, तूं जातांना विदेही जो जनक राजा त्यास एकवार भेटू जा, व त्यांचे तरी ऐक. ते तुला गुरु शोभण्यासारखे आहेत. तूं जरी जन्मतः ज्ञानी असलास तरी गुरुसेवेवांचून व त्यांच्या कृपेवांचून सर्व मोक्षमार्ग व्यर्थ आहे हें ध्यानात असूं दे म्हणजे झाले !' याप्रमाणें येथून पुढील कथाभाग महाभारतांत शुकजनक संवादरूपानें आहेच. पण त्याचे पर्यवसान पुढे असें झालें की, शुकाचार्यास गुरुपदेश घ्यावा लागून उपजत ज्ञान असतांही दृढ अभ्यास करावा लागलाच. तोहि थोडा थोडका नसून बराच कालपर्यंत. यासाठी त्यांनी कडक तपश्चर्या आरंभून स्थितप्रज्ञता अंगी बाणण्यास १०००० वर्षे समाधीत घालविली.

शिष्य:- आपण मला जो हा सद्गुरुमहिमा सांगितलात तो उत्तम रीतीने कळला, व केवळ ज्ञान असूनहि तें अभ्यासावांचून निरर्थक हेंहि कळलें. पण अभ्यास करण्यास गुरुची आवश्यकता कां ? त्यांचे आज्ञेवांचून तो होऊं शकत नाहीं कीं काय ? अशी माझी सरळ शंका आहे.

स्वामी:- गुरुची आवश्यकता आहेच. कां की, आपल्या मते कोणतीहि गोष्ट कितीहि बरोबर असली तरी ती तज्ज्ञानें तपासल्याशिवाय खरी नव्हे. उदाहरणार्थ-एकाद्या चित्रकारानें कितीहि कसून एकाद्याचें चित्र रेखाटलें असले तरी तें जोपर्यंत दुसऱ्यानें पाहून ओळखतां आलें नाहीं तोपर्यंत व्यर्थ. क्वचित् असेंहि होतें, चित्रकार तें चित्र रेखित असतां त्यांत अगदीं तन्मय झालेला असतो, व त्यामुळें आपण केले तें सर्वस्वीं बरोबर आहे अशी त्याची समजूत असते. तथापि त्याचेप्रमाणें ही समजूत इतरांची होईल तेव्हा खरें. नाहीतर कावीळ झालेल्याला सर्व जग पिंवलें दिसत असतें म्हणून सर्व खरोखरीच तशा रंगाचें असतें काय ? नाही. हा केवळ त्या रोग्याचा पित्तदोष होय. तसेंच चित्रकाराचेंहि आहे. खुद्द चित्रकारहि आपली तन्मयता थोडा वेळ बाजूस ठेवून आपलें चित्र कांही काल मध्यें सोडून व कांही जागा सोडून मागे जाऊन पुनः आपली कृति नव्या दृष्टीनें पाहूं लागतो, त्यावेळीं त्याला आपल्या राहिलेल्या पूर्व चुक्या पुनः दिसूं लागतात. एरवीं नाही. इतकेहि करून त्याचें चित्र अगदीं निर्दोष होतेंच अशी त्याची खात्री नसते म्हणून तर तो पुनः आपणांस सोडून इतरांस तें दाखवीत असतो, त्याला स्वतःला जरी आपलें चित्र चांगलें झालें आहे म्हणून मनांतून आनंद झालेला असतो, तरी जोपर्यंत तज्ज्ञानी त्यांची परीक्षा करून आपलें अभिप्रायाचा शिक्का मारला नाही व तें चांगलें झालें असें म्हटलें

नाही तोंपर्यंत व्यर्थच. पण एकदा कां त्यांच्या पसंतीस पडलें म्हणजे चित्रकाराचाहि आनंद दुणावतो व त्यालाहि आपली कृति निर्दोष झाल्याचा आनंद वाटतो. हा अनुभव एकवार खुद्द चित्रकारासच विचारून पहा. हीच थेट स्थिति सर्व गोष्टींविषयींची आहे. नामदेवाला वाटलें कीं आपण पूर्ण भक्त तेव्हां आपण पोंचलों. पण जेव्हां सर्व संत मंडळी एकत्र बसलेली पाहून गोरा कुंभारांनी सर्वांच्या टपलीं आपल्या हातांतील गाडगें घडवावयाचें थापटणें थोपटलें व ही मानवरूपीं गाडगी कर्ची कीं पक्की परीक्षा केली तेव्हां त्यांस आढळलें कीं नाम्या कच्चा ! त्यांनी मग नामदेवास सांगितलें कीं 'बाबारे, तूं अजून कच्चा आहेस, गुरु करून घे. त्यावांचून तुला सद्गतिहि नाही व सुटकाहि नाही. पुढें नामदेवांनी गुरुकडून आपला कार्यभाग साधला. म्हणून लक्षांत ठेवावें कीं, आपलें ज्ञान सर्वांगपरिपूर्ण होण्यास व तें चोख आहे असें समजण्यास त्याची परीक्षा दुस-याकडून करून घ्यावी लागतें व तेव्हांच तें दृढ होतें असें समजावें. गुरुची आवश्यकता कां आहे हें यावरून कळलेंच असेल. व्यवहारांतहि हें सोनें किती नंबरी आहे हें पाहण्याकरितां आपण सरकारी छापाच्या माणसाकडे अथवा सराफाकडे आपलें सोनें त्याचा कस, हीण इत्यादि तपासण्याकरितां जात नाही काय ? तसेंच येथेंहि आहे. आपणास समजतें असें वाटत असलें व तें एक वेळ खरेंहि असलें तरी त्यावर जगताचा छाप हा बसलाच पाहिजे. नंतर तें सर्वतोपरी सिध्द झालें असें जाणावें. याप्रमाणें ही गुरुची आवश्यकता असतेच असते. नुसत्या जगाला विचारलें अथवा त्याकडे पाहून आपण थोडीहि गोष्ट उचलली व ती शिकलों तरीहि जग हें आपलें गुरुच झालें. श्रीदत्तांनींहि चोवीस गुरु असेच केले यावरून आपणाव्यतिरिक्त जग गुरुस्थांनी नव्हे असें कसें म्हणतां येईल ? आपण जगांत आहोंत तोंपर्यंत आपलें जगावांचून यत् किंचित् हि चालणार नाही. म्हणून अशा प्रसंगी कोणी आपल्याला योग्य गुरु न मिळाला तर निदान जगद्गुरुस म्हणजे जगद्रूपी गुरुस शरण जाऊन आपला कार्यभाग साधावा. याचा अर्थ निदान जगापासून तरी ज्ञानाचे व अभ्यासाचे धडे घ्यावेत. जन्मतः माता गुरु, पुढें पिता गुरु, पुढें ज्ञानदाता गुरु. पुढें जगद्गुरु व शेवटी परमात्मा गुरु याप्रमाणें एकसारखी पायरी पायरीनें गुरुपरंपरा आहेच. मिळून काय सर्वत्र गुरुमयच आहे म्हणून गुरुची योग्यता जी साक्षात् परब्रह्माइतकी म्हणून खालील श्लोकांत सांगितली आहे ती यासाठीच. 'गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः। गुरुः साक्षात् परब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः।। या श्लोकांत सर्वच गुरु म्हणून सांगितलें आहे तें एबढयाचकरितां. याचप्रमाणें गुरुचें माहात्म्य आहे.

शिष्यः- मला हें गुरुमाहात्म्य पक्कें ठसलें. आतां मी असें विचारतों कीं, तो गुरु आहे तरी कसा अथवा असतो तरी कसा हें कळेल काय ?

स्वामीः- हो, आम्ही स्वतः आमच्या गुरुमहाराजांचे ठायी जे गुण पाहिले आहेत ते तुम्हां सर्वास ऐकून तरी माहीत असतीलच. नसल्यास त्यांचें एकवार श्रवण करा म्हणजे समजेल. अथवा याहिपेक्षां थोडक्यांत म्हणजे श्रीसद्गुरु श्रीमत् परमहंसपरिव्राजकाचार्य वासुदेवानन्दसरस्वती यांनी केलेली 'श्रीगुरुस्तुति' च एकवार पठण करा म्हणजे झालें. त्यांत ९ श्लोकांत सर्व कांहीं गुरुचे गुण आणलेले आहेत.

श्रीगुरुस्तुति

जो सत्य आहे परिपूर्ण आत्मा । जो नित्य राहे उदित प्रभात्मा ।
 ज्ञानें जयाच्या नर हो कृतार्थ । तो पूर्ण आनंद गुरु समर्थ ॥१॥
 अखंड आत्मा अविनाशि दत्त । तया पदीं लाविति जे स्वचित्त ।
 वित्तभ्रमा सोडिति ते कृतार्थ । तो पूर्ण आनंद गुरु समर्थ ॥२॥
 जो जागृति स्वप्न सुषुप्तिसाक्षी । जो निर्विकारें सकलां निरीक्षी ।
 वीक्षो परीं ज्यासि नसे निजार्थ । तो पूर्ण आनंद गुरु समर्थ ॥३॥
 जळीं स्थळी सर्वहि वस्तुमाजी । व्यापूनि राहेचि तयासि राजी ।

प्राकृत वासुदेव मननसार

जो ठेवि भावें नर हो कृतार्थ। तो पूर्ण आनंद गुरु समर्थ ॥४॥
जें दृश्य तें रूप नसें जयाचें। दुश्यांत राहे अविकारि ज्याचें।
स्वरूप तोची अविनाशि अर्थ। तो पूर्ण आनंद गुरु समर्थ ॥५॥
दुश्यासि घेतां नच घेवें जें। स्वरूप तत्स्थ प्रभुचें सुतेजें।
स्वयें प्रकाशे जगि जो परार्थ। तो पूर्ण आनंद गुरु समर्थ ॥६॥
असोनि सर्वत्र गुरुप्रसादा। विना न लाभे करितां हि खेदा।
भेदाचि वार्ता करि जो अपार्थ। तो पूर्ण आनंद गुरु समर्थ ॥७॥
अनन्य भावें भजतां अनन्य-। लभ्य प्रभू जो नच होइ अन्य।
संन्यस्त सर्वेषण तारणार्थ। तो पूर्ण आनंद गुरु समर्थ ॥८॥
मागे तुकाराम तयासि दत्त। दे वासुदेवा करुनी निमित्त।
हें स्तोत्र चिन्मात्रपदा समर्थ। द्याया हराया सकलाध्यनर्थ ॥९॥
गाणगापुरी अठराशें सत्तावीस शकामधीं।
उदेयेले स्तोत्र हेंचि आधि व्याधि हरो कुधी ॥१०॥

गुरुस्तुतीचा भावार्थ

ब्रह्म व आत्मा यांचें एक्य, अभेद दाखविण्याकरितां आत्म्यास परमात्मा म्हटलेलें आहे. आत्मा हा ब्रह्माप्रमाणेंच अशिनाशी व पूर्ण आहे. दत्त हे सद्गुरुही असेच आहेत. हा कूटस्थ (निर्विकार) परमात्मा जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति या तिन्ही अवस्थांस व्यापून आहे व तसाच तो सर्व जगतासही व्यापून दशांगुळें उरला आहे. हा स्वतः अविकारी असून विकारांत सांपडण्याजोगा नाही. हा सर्वाना प्रकाशित करतो. पण त्याचा प्रकाश मात्र घेता येत नाही. अशा या आत्म्याची प्राप्ति त्याची सद्गुरुप्रमाणें उपासना केल्यावांचून होत नाही. जसें दुधांत तूप असूनहीं तें दूध विरजून मंथन केल्यावांचून प्रकट होत नाही तद्वत. परंतु हेंही कळण्यास गुरुकृपाच हवी व असा गुरु म्हणजेही परमात्माच, म्हणून अशा गुरुची अथवा दत्ताची म्हणजे अद्वैत ब्रह्माची एकभावानें उपासना केली असतां तो शेवटीं त्याचें फल जें त्याशीं एकरूप होणें तें देतो. एकंदरीत एकानेंच एकाची एकभावानें सेवा केली असतां अखेरीस तें एकच ज्याचें त्यास प्रतीत होतें असा सिध्दान्त. म्हणून परमात्मरूप दत्तानें वासुदेवाला निमित्त करून तुकारामाला दिलेलें हें स्तोत्र चिन्मात्र पदास नेण्यास म्हणजे आत्मप्रकाश करण्यास समर्थ आहे व त्याबरोबरच तें सर्व आधिव्याधि व कुधी (कुबुद्धि) म्हणजे अज्ञानापासून परावृत्त करून, ज्ञानमात्र केवळ स्वरूप करण्यासही समर्थ आहे.

शिष्य:- मार्गे आपण ध्यानयोग साधल्याची खूण आत्मसाक्षात्कार म्हणून सांगितलीत तरी तो कशास म्हणावा ?

स्वामी:- आत्मसाक्षात्काराचें स्पष्ट लक्षण गीतेंतच श्री. भगवंतांनीं असे सांगितलें आहे. ते म्हणतात-‘**यं लब्ध्वा चापरंलाभं मन्यते नाधिकं ततः।**’ म्हणजे असा एक परमोत्कृष्ट लाभ. कीं ज्याच्यावर असा दुसरा लाभच शिल्लक उरत नाही तो लाभ.

शिष्य:- म्हणजे परमोच्च लाभच कां म्हणाना कीं ज्याचे योगें वेदांतमताप्रमाणें निःश्रेयस प्राप्त होतें तो असेंच कीं नाही ?

स्वामी:- होय, तसेंच म्हणण्यास हरकत नाही.

शिष्य:- बरें अशा लाभाचा हेतु काय ? तो साधल्यापासून काय घडते ?

स्वामी:- ज्यास आत्मसाक्षात्कार होतो अशा आत्मसाक्षात्कारी पुरुषांची सर्व कर्मे मग निरहंकृतीने होऊं लागतात, व ती कर्मे मग ब्रह्मार्पण होतात. शिवाय एरवी कामिक कर्मे करित असतां त्यांत अहंकार असल्यामुळे त्या कर्मापासून इष्टानिष्ट गोष्टी घडल्या म्हणजे मन सुखदुःखांनी बध्द होतें व त्यामुळे जीवात्मा आपण कोण हें अगदीच विसरतो. त्याचा परिणाम तो भ्रमांत पडून आपण केवळ पराधीन आहोंत म्हणून त्यास वाटूं लागते व त्यामुळे जो अद्वितीय असा केवलानंद तो त्यास उपभोगावयास मिळत नाही. पण निरहंकृति कर्मानें त्याची चित्तशुध्दी होऊन त्याचेकडे आपलेपुरतें मर्यादित असें कर्तेपण व त्याचा बोजा न राहिल्यामुळे त्याचें मन हलकें होतें म्हणजे त्याचे मनावरील बोजा उडून जाऊन तें स्वैरगामि अतएव स्वतंत्र होतें व त्यास कोणत्याहि प्रकारची काळजी, शंका इत्यादि न उरल्यामुळे त्याचें सर्व कांहीं यथासांग चालूं लागतें. घरांतील वडीलधाऱ्या चालकांवर मुलांचा भर जसा पडलेला असतो व मुलांस जाणून अगर न जाणून कोणत्याहि प्रकारची काळजी न करितां कालक्रमणा सुखानें व आनंदानें करितां येते तसेंच येथेंहि आहे. ज्यानें आपलीं सर्व कर्मे ब्रह्मार्पण केलीं त्याची काळजी तो परमात्माच वागवितो व त्यामुळे परमात्म्याचा जो परमानंदाचा ठेवा तोच आत्मलाभ यास उपभोगावयास मिळतो. मग परमात्म्याचा हा अंशभागी असल्याचा त्याचा प्रत्यय असल्यामुळे आपण व परमात्मा एकच स्वरूप आहोंत हा त्याला अनुभव घडतो. आत्मसाक्षात्कार म्हणतात तो यालाच. स्वस्वरूपानुभव म्हणतात तोहि हाच. आत्मसमर्पण परब्रह्माचें ठायीं केल्यानें हा आपोआपच प्राप्त होत असतो. मग मुद्दाम एवढी अहंकृति धरून वांकड्या वळणानें जाण्याचें कारण काय ? बरें इतकेंहि करून अशा वांकड्या वळणानें मिळणारा आनंद अमर्याद असतो काय म्हणून विचार केला तर त्याचें उत्तर नाही असेंच येतें, व हें उघडहि आहे. कारण असें पहा कीं कवडीप्रमाणें संकुचित आकाराची वस्तु लाभल्यामुळे मन जास्त प्रसन्न होईल कीं दर्यासारख्या अमर्याद आकाराच्या वस्तुलाभानें मन जास्त गंभीर. प्रफुल्लित व आनंदित होईल ! महासागर हातांत आला तर कवडीच काय पण अनंत रत्नें त्या रत्नाकराकडून मिळतील, पण केवळ कवडी घेऊन संतुष्ट होऊं पाहणारास एका कवडीशिवाय महासागरासारखा विविध रत्नांचा आनंद कसा भोगावयास मिळणार ? आद्य शंकराचार्यांचे गुरु श्रीगोविंदपूज्यपाद यांनींहि आपल्या रसहृदयतंत्रांत एका चरणांत असेंच म्हटलें आहे. 'कृपणाः प्राप्य समुद्रं वराटिकालाभसंतुष्टाः।' (र. ह. ३.१) भावार्थ-समुद्र लाभत असतां जे केवळ कवडीवरच संतुष्ट होऊन राहतात, म्हणजे हीच आपली इतिकृत्यता समजतात ते केवळ कृपण अतएव दरिद्रीच म्हणण्यास हरकत नाही. म्हणून मनाचा हा संकुचितपणा नाहीसा होण्यास सर्व कर्मे ही अहंकृति टाकून व मन महासागरासारखें गंभीर व अमर्याद करून तें परब्रह्माशीं मिसळून त्याच्या एवढें मोठें-नव्हे त्यांतच समाविष्ट करून- मग तीं कर्मे केलीं असतां आपल्यास त्याची बाधा न होतां महा परमानंद चाखावयास मिळतो. यापेक्षां आता जगांत दुसरा मोठा मोठा तो आनंद कोणता असूं शकेल याचा तुमचा तुम्हीच विचार करा. ब्रह्मार्पण कर्मे केल्यानें परमपुरुषार्थ घडतो तो हाच मानवाची हीच इतिकर्तव्यता कीं त्यानें आपलें सर्व समर्पण एका परब्रह्माचे ठायीं करावें, म्हणजे तो महालाभाचा आयताच वाटेकरी होतो. काय अद्यापि समजलें किंवा नाही ? 'निर्हेतुक निरहंकारें ब्रह्मार्पण सर्वचि होती।' अशी एक साधूक्तिहि आहे,

शिष्य:- होय अगदी बरोबर समजलें ! समुद्राचा दृष्टान्त खरोखरीच मोठा गंमतीचा खरा ! ज्यांत सर्व वस्तु द्रवून जातात, समरस होतात, एकरूप होतात, तोच समुद्र अशीच ना याची व्युत्पत्ति आहे ?

स्वामी:- होय असेंच.

शिष्य:- बरें ! अशा प्रकारच्या पुरुषाची वृत्ति (वागणूक) कशा प्रकारची असूं शकते तें समजेल काय?

स्वामी:- हो ! अशा त-हेचे पुरुष कसे असतात तें एकनाथी भागवतांत स्पष्टपणानें सांगितलें आहे. 'बालोन्मत्तपिशाचाभः स्मर्तृगामी दयानिधिः।' म्हणजे बाल, उन्मत व पिशाच या तीन अवस्थांपैकी कोणच्यातरी एका वृत्तीनें त्यांची वागणूक व्यवहारात असते.

शिष्य:- पिशाचासारखी वृत्ति म्हणजे ते खरोखरीच पिसाट होऊन राहतात कीं काय ? कां आपलें हें नाटक ?

स्वामी:- होय, तसेंच ! ते प्रत्यक्ष पिशाच होत नाहीत तर लौकिकांत दाखविण्यापुरतें ते तसें वर्तन करतात. असे पुरुष अशा त-हेच्या प्रत्यक्ष वृत्तीमध्ये असतात असें नव्हे तर ते केवळ असा आभास दाखवितात. याचें कारण त्यास जगताची निरर्थक उपाधि होऊं नये असा त्यांत गर्भित हेतु असतो. तुमच्या पाहण्यांत असे साधु आलेहि असतील किंवा ऐकिवांतहि असतील कीं ज्यांचे पुढें कोणी दर्शनास अगर विचारण्यास किंवा प्रसादास गेले तर ते खस् कन् अंगावर धांवून येतात, शिव्याशाप देतात अगर दगडधोंडे किंवा काठी उचलून डोक्यांत हाणतात. म्हणून असल्या सत् पुरुषांचा तो आंतरहेतु असतो असें समजूं नये. त्यांचा हेतु इतकाच कीं इतकाही धाकटपटशा दाखवून जे कोणी अखेरपर्यंत या दिव्यांत टिकतील तेच खरें कडकडीत मुमुक्षू असें त्यांस पारखून त्यावर कृपादृष्टि करून त्यांस प्रसाद द्यावयाचा. खरोखर असे दयानिधि पुरुष स्मर्तृगामी म्हणजे सर्वांचें अंतर्याम जाणून त्यांचेवर यथायोग्य दया करणारेच होत. श्रीदत्तमहात्म्यांत अशा त-हेचे पुष्कळ दृष्टांत आहेत. ज्यांत प्रत्यक्ष दत्तांनी चांडाळ, मलंग, भिकारी, उन्मत, पिशाचवत्, विषयी, अभिलाषी वगैरे अनेक प्रकारची अमंगल, किळसवाणी अगर उग्ररूपें धारण करून त्यांची सेवा अगर भक्ति करूं पाहाणा-यास वेळीं अवेळीं भेडसाविलें आहे व त्यांची कसोटी पाहिली आहे. पण जे कोणी सद्भक्त इतक्याही परीक्षेस उतरून, त्यांचे सन्निध जाऊन पोहोंचले आहेत, त्यांचे पाय धरीत आहेत. त्यांची करुणा भाकीत आहेत त्या आर्त जनांवर ते दत्त प्रसन्न झाल्याशिवाय राहिलेही नाहीत. खुद्द एकनाथ स्वामींना तर हा अनुभव आहेच. पण त्यांच्याप्रमाणें दुस-या कित्येक सत्पुरुषांसही हा अनुभव आहे. एकदां तुकोबांना कोणीएक पिशाच्च भेटलें असतां तें म्हणाले-'काय विठोबा ! तुम्ही आतां पिशाच्चाचें रूप धारण केलें काय ? कांही हरकत नाही. पण अशानें मी तुम्हांस यत्किंचितही भिणार नाही हें ध्यानांत ठेवा. मी तुम्हांस ओळखलें तुम्ही कोण आहां तें.' याप्रमाणें अनेक दाखले पिशाच्च वृत्तीचे असले तरी तेवढ्यावरून सत्पुरुषांची वृत्ति खरीच पिशाच्च म्हणून न समजतां, ती भासमात्र म्हणजे वरकरणी असते हें ध्यानांत घ्यावें व ते जरी अशी वृत्ति उपाधि होऊं नयेत म्हणून पत्करितात तरी तेवढ्यानें निरुपाधिक होतात म्हणजे आपले मागे उपाधि लावून घेत नाहीत असें समजूं नये. जे कोणी खरोखरी आर्त व मुमुक्षू असतात त्यांचे मुक्ततेसाठी व कार्यासाठी ते उपाधि स्वीकारण्यास सज्ज असतात. मात्र मुमुक्षूनें त्यांचें चित्त आपलेकडे कसें ओढून घ्यावें व लाभ कसा करून घ्यावा हें त्यांचे अभ्यासावर व सेवेवर अवलंबून राहिल.

शिष्य:- दत्त हे त्रिशिर व षड्भुज म्हणतात हें खरें काय ?

स्वामी:- हो ! ही गोष्ट खरी आहे, पण कृतयुगीची आहे. तीन शिरें सहा हात हें तीन वृत्ति एकत्र मिळाल्याचें रूपक आहे. तथापि तसेंच रूप पाहूं जाणा-या भक्तास तें तसेंही दिसेल. पण कलियुगांत अशा त्रिशिर षड्भुज मूर्तीचें दर्शन होणें दुष्प्राप्य आहे. तें या युगांत मनुष्याप्रमाणें एकशिर, द्विहस्त व बालोन्मत अथवा पिशाच्च वृत्तीनें होणारें आहे. अवधूतवृत्ति म्हणतात ती यालाच.

शिष्य:- आपण जो आत्मसाक्षात्कार मघा म्हणलांत त्यांत आणखी कांही भेद आहे म्हणतात तें काय?

स्वामी:- होय. आत्मसाक्षात्कारांत थोडा भेद आहे खरा, सारख्या अभ्यासाने जो सतत आत्मसाक्षात्कार होतो तो सगुण साक्षात्कार होय. वेदांतप्रतिपाद्य तो परोक्ष साक्षात्कार म्हणतात व त्याचा जो प्रत्यक्ष अनुभव तो अपरोक्ष साक्षात्कार.

शिष्य:- उत्थान म्हणतात ते काय ?

स्वामी:- उत्थान म्हणजे, कांही काल आत्मसमाधीमय अवस्थेत जो गेलेला असतो तो पुनः पूर्वस्थितीवर येतो म्हणजे भानावर येतो. या जगांत येतो त्याला उत्थान म्हणावे व साक्षात्कार झाल्यानंतर पुनः पूर्वस्थितीवर येणे तेच उत्थान. आत्मसाक्षात्काराची पराकाष्ठा म्हणजेच स्वतोत्थान होय.

शिष्य:- आत्मोत्थानाप्रमाणेच परोत्थान म्हणून कांही असते की काय ?

स्वामी:- होय. असते तर ! बरे विचारले. आत्मोत्थान एका जीवात्म्यालाच लागू आहे व परोत्थानाची अवस्था म्हणजेच ईश्वरपण. ही अवस्था म्हणजे ज्ञानाची पराकाष्ठा होय.

शिष्य:- मला आपल्यास एकदा मुक्त व परब्रह्म यांतील अंतर विचारावयाचे होते.

स्वामी:- कांही हरकत नाही. पुढील खेपेस सांगू. कारण आतात संध्यावंदनाची वेळ झाली आहे. तेव्हा आज येथेच मुक्काम करू या.

शिष्य:- मुक्त व परब्रह्म यांत अंतर काय ? परवा आपण याविषयी सांगू म्हटले होते म्हणून पुनः आपल्यास त्याविषयी स्मरण करीत आहे.

स्वामी:- ठीक आहे. आतां वेळही आहे. तेव्हा याविषयी कांही विवरण करण्यास हरकत नाही. मुक्त व परब्रह्म ही दृष्टान्तांनी सांगावयाची म्हटली तर असे म्हणतां येईल. समजा एखादा गृहस्थाश्रमी असावा व तोच पुढे संसारात असार समजून व सर्व संग परित्याग करून संन्यासी व्हावा त्याप्रमाणे हें आहे. म्हणजे संन्यास स्वीकारल्यावरहि ज्याप्रमाणे पूर्वाश्रमीच्या मुलाबाळांचा संबंध म्हटला तर असून आतां. मात्र त्यास तो बाधू शकत नाही त्याप्रमाणे.

शिष्य:- मुक्तीस किती काल लागेल याचा कांही अंदाज आहे काय ?

स्वामी:- याचा अंदाज कसा करतां येईल ? सतत अभ्यास करूनही त्याला कालाचे बंधन आहे हें खरे आहे. तथापि तेवढ्याने गडबडून जाण्याचे कारण नाही. एकदां मनुष्य निराश झाला कीं मग तो हातपाय गाळून पुढचा उद्योग करण्याचे सोडून देतो; म्हणून निराश न होतां क्रमाने सलोकता, समीपता, सरूपता व सायुज्यता ह्या मुक्तीच्या पायऱ्या आस्ते आस्ते व धीमेपणारे गांठून परब्रह्मपदी जाणे हें जरूर आहे.

शिष्य:- आपण म्हणत हा मार्ग खरोखरीच फार बिकट असून तो आम्हांसारख्या पामरांना साधनें फार दुष्कर आहे. मला नाही वाटत कीं अर्धवट साधकांना इतका अवघड जिना चढे तो धीर असेलसा. ते बिचारे ही बिकट वाट पाहून आधीच घाबरतील व कदाचित् तो निराशेनें सोडूनही देतील. इतका दम धरून अगदीं

गिरिशिखरावर जाणारा असा क्वचितच महात्मा आढळेल.

स्वामी:- तेंही खरेंच. हा मार्ग सावकाशीचा अतएव पिपीलिकामार्ग आहे, व यास टप्पे टप्पेही बहुत आहेत. तथापि एवढ्याने निराश होण्याचें कारण नाही. कां की ज्याला खरोखरीच तितकी उत्कठा व तातडी आहे, त्याला नजीकचे मार्ग व नजीकची साधनेंही आहेत.

शिष्य:- तो कोणता मार्ग ? व त्याची साधनें काय ?

स्वामी:- अहो असें पहा, मुंबईत सोपान अगर दादर न चढतां एकदम पाळण्यांत (लिफ्ट) मध्ये बसून श्रम न पडतां त्या त्या मजल्यावर जातां येतेंच कीं नाही ? अथवा आगगाडीपेक्षांहि जलद अशा विमानमार्गे उड्डाण करून नदी, नाले, पूल, डोंगर यांचे अडथळे व मोजतां एकदम अल्पावधींत हवा तिकडे संचार करतां येतोच की नाही ? फार लांब कशाला ? जनावरें वगैरे स्थलचर प्राण्यांना असें जाणें दुष्कर वाटतें; पण तींच देवानें घडविलेलीं विमानें हणजे पक्षी कसे भुर्रिदिशी उडून जातात तें आपण पाहातोच ना ? म्हणून पक्षी, विमानें अगर विजेचे पाळणे यांप्रमाणें चट् उड्डाण करतां येण्याजोगा एक जवळचा मार्ग आहे ज्यास विहंगममार्ग असें म्हणतात. मुक्तीस लवकर जाऊं इच्छिणा-यानें अशा मार्गाने जाण्यास हरकत नाही. त्यानें हा सोपानमार्गाचा क्रम न स्वीकारतां विहंगममार्गानें आपली सुटका झट् करून घ्यावी. हा मार्गही अवधड नसून सोपाच आहे; तथापि यांत एक महत्त्वाची गोष्ट आहे.

शिष्य:- ती काय ? त्यांत कांही अशीच एखादी अडचण बिडचण नाहीना ?

स्वामी:- नाही. तसें कांही फार म्हणण्यासारखें नाही. पण या मार्गांत एक मोठी गोष्ट अशी लक्षांत ठेवावी लागते ती ही कीं, त्यानें म्हणजे साधकानें, सद्गुरूचा प्रसाद व ईश्वराचा अनुग्रह होण्यास आपल्या सेवेंत बिलकुल खंड पडूं देतां कामा नये व आपल्या प्रयत्नांत कसर करतां नये. अशा सेवेनें व अशा प्रयत्नानें त्यानें आपल्या कर्मरूप क्षेत्रांत (शेतांत) श्रीगुरु व ईश्वर यांच्या कृपेचें पाटाचें पाणी सहज खेळून शकेल अशा बेतानें आपल्या भूमिकेंत आगाऊच चर खोदून ठेवण्याची व्यवस्था करून ठेवली पाहिजे. अशी त्याची व्यवस्था झालेली असली म्हणजे सद्गुरु त्याच्या भूमिकेतील चरांचे बांध (दरवाजे) केव्हांच फोडून टाकतील व त्यांतून आपल्या दयामय पाण्याचे प्रवाह सोडून तें पात्र जलमय करून टाकतील व असें झाल्यानें सद्गुरुरूपी जलांत मग आपणही बुडून जाऊन त्यांच्या स्वरूपीं पोहोचूं यांत आश्चर्य तें कसलें ? गुरुची योग्यता व गुरुची आवश्यकता या दृष्टान्तावरून पुन्हा एकवार पटण्याजोगी आहे नाही ?

शिष्य:- मला आपले बिनतोड दृष्टांत ऐकून फारच संतोष वाटला. परवा बसलेली मंडळीहि हेंच म्हणत होती कीं, स्वामी महाराजांची (आपली) सांगण्याची हातोटी फार अपूर्व आहे म्हणून. त्यांनाही आजचें आपलें हें भाषण सांगणार आहें व माझी खात्री आहे कीं हें ऐकून त्यांनाही आनंद वाटलाच पाहिजे. पाहिजे तर आज येथेंच पुरे करूं या.

शिष्य:- काल मीं आपलें झालेलें बोलणें मुक्त व परब्रह्मांतील अंतर या विषयीचें, आमचे सर्व बंधूस सांगितलें व माझ्या अटकळीप्रमाणें त्यांनाही कांहीं शंका न येतां तो विषय पटून समाधान वाटलें. आतां त्यांतून एकदोघांच्या मनांत कांही गोष्टींविषयीं आपलेकडून फोड घ्यावयाची होती. पण ते, तो विषय आपलेपुढें ठेवण्याविषयीं भीड धरतात म्हणून त्यांचे वतीनें मीच तो विषय आपलेपुढें मांडतां.

स्वामी:- ज्ञानाचे बाबतीत भीड ठेवू नये. आपली जखम चव्हाटयावर बांधल्यावांचून औषध मिळत नाही. असो. काय ? त्यांचे म्हणणे तरी काय ?

शिष्य:- त्यांचे म्हणणे असे की, आम्ही या व्यवहाराने इतके जखडलेले आहोत की, आमची सुटका कधी काळी होईल की नाही याचीच शंका वाटते. कारण आमचे हातून धड अभ्यासहि होत नाही व धड सद्गुरुसेवाहि होत नाही. तरी यास आणखी जवळचा कांहीं सुलभ उपाय असल्यास हवा आहे.

स्वामी:- कांही नाही. अशा प्रपंची पुरुषाने दिवसा काय हवा तो आपला व्यवहार करावा. पण रात्री आपणच ठरविलेल्या वेळी थोडा कां होईना आत्मानात्मविचार करण्याचा परिपाठ ठेवला तर त्यांचीहि सुटका होण्यास हरकत नाही.

शिष्य:- हा विवेक कसा करावयाचा ?

स्वामी:- त्याला एकच उपाय व तो म्हणजे मी व माझे याच त्यागा करणे. संन्यास करणे.

शिष्य:- म्हणजे काय ? याची विशेष फोड करून मला हवी आहे.

स्वामी:- असे पहा, सुषुप्तीत आपणांस सुख मिळते की नाही ?

शिष्य:- होय. आपल्यास उत्तम गाढ झोप लागली होती हे आपल्यास जागे झाल्यावर कळते व त्याविषयी आनंद होतो.

स्वामी:- पण सुषुप्तीत मन जरी निद्रित असले तरी आपण म्हणजे आपला आत्मा जागाच असतो. म्हणून त्याच्या साक्षित्वामुळे आपल्यास हा आनंद सांगता येतो. झोपेत असतानाच कोणास हा आनंद त्यावेळी सांगता येईल काय ? व जर येईल तर तो जागाच म्हणावयाचा. मग झोपेत व जागेपणांत अंतर ते काय राहिले ?

शिष्य:- होय, ते खरेच. जागेपणी आपले मन जागे असते व निद्रित ते निजलेले असते. पण आत्मा हा उभयावस्थेत जागाच असतो, असाच ना आपल्या म्हणण्याचा आशय ?

स्वामी:- होय, तसेच. अगदी तसेच. इतकेचसे काय पण आत्मा चारी अवस्थेतहि जागाच असतो, व या सर्व अवस्था आत्म्याला लागू नसून मनाच्या मूढ जाग्रतादि वृत्तीमुळे त्याला लागू आहेत. आत्म्यास बिलकूल लागू नाहीत.

शिष्य:- या चारी अवस्था कोणत्या व त्यांची लक्षणे काय ?

स्वामी:- हे पहा, मन जागे असते ती जाग्रति. निजलेले असते तेवहा सुषुप्ति. जेव्हा अर्धवट जागे व अर्धवट झोपाळू अशा संदिग्ध अवस्थेत असते तेव्हा स्वप्न. व जेव्हा मुळी मनच नाहीसे झालेले, मन लय पावलेले असते तेव्हा अमनस्क अथवा उन्मनी अवस्था म्हणावी. याच अवस्थेला, ती या तिन्हीहून विपरीत, विशेष व महत्त्वाची म्हणून चौथी अवस्था असे नामाभिधान आहे. जर कांही या नरदेहांत येऊन साधावयाचे

असेल तर ती हीच अवस्था होय. समाधि स्थिति ती हीच. म्हणून येनकेन प्रकारेण मनाचा लय करणे अवश्य ठरते. मी व माझे सोडल्याशिवाय या मनाचा लयच होऊ शकत नाही. कारण जेथे हें मी व माझे आले तेथे अहंकार व मन सदा जाग्रत असते व समाधि अवस्थेला तर हें अगदी वावडे आहे. म्हणून मी व माझे सोडले पाहिजे असे जे वर आम्ही म्हटले त्याचें इंगित हेंच आहे.

शिष्य:- मी व माझे कोणत्या अवस्थेत सोडावयाचे ? जागेपणी की निद्रेत ?

स्वामी:- मी आणि माझे जागेपणी सोडले पाहिजे व सुषुप्तीतहि सोडले पाहिजे. प्रथम जागृतीत हा सोडण्याचा अभ्यास केला म्हणजे मग सुषुप्तीतहि तो हळूहळू साधू लागतो. मात्र हें खरें की, जागेपणीपेक्षा सुषुप्तीत हा साधणे कठीण आहे. एक वेळ जागेपणी हें करता येईल, पण सुषुप्तीत मन निद्रिस्त जरी असले तरी तें मी व माझे या द्विदल बीजाची वासना धरून असतेंच, त्या वेळी हें बीज अदृश्य व लयस्थितीत असले तरी त्याचा प्रचंड वृक्ष जागेपणी होऊ लागतो. अनुकूल स्थिती मिळाली की बीजे फोंफावतात हा निसर्गसिध्द नियमच आहे म्हणून वासनाबीजे अजिबात जळून गेलेली पाहिजेत. भाजलेल्या धान्याप्रमाणे नावाला धान्य हें बी, पण पेरल्यास बिलकूल उपयोग नाही. जळलेल्या सुंभाचा पीळ दिसतो पण ते सुंभ कशास बांधता येईल तर शपथ. म्हणून वासनाबीजे जाळून खाक केली पाहिजेत. मी व माझे हीच ती वासनाबीजे होत. हा देह तो मी व या देहाकरितो जें जें करतां, केले अगर करणार तें माझे. हीच ती भावना.

शिष्य:- आतां मला या मी व माझे या द्विदल बीजाचें कोडे पुष्कळ उलगडले. बरें तर मी आतां असे विचारतां की, ज्या अहंकारामुळे मी व माझे जन्माला येतें तो अहंकार राहातो तरी कोठें ?

स्वामी:- बरा प्रश्न विचारला. मध्यंतरी मी हेच सांगणार होतो. याविषयीचा ग्रंथाधार असा आहे-‘नेत्रस्थं जाग्रतं विद्यात्कंठे स्वप्नं समादिशेत्। सुषुप्तं हृदिस्थं विद्यात्तालौ तुरीयकम्।।’ म्हणजे-हा अहंकार शरीरांत ठिकठिकाणी असतो. अहंकार म्हणजे या जड देहाविषयीची ममता, ममत्व. हा अहंकार नेत्रांत असतां जागृतावस्था असते. तो लीन होऊ लागला की, झोप आलीच. हा कंठांत गेला की स्वप्नावस्था असते. तो हृदयांत गेला की सुषुप्ति व तो तालुस्थानी म्हणजे ब्रह्मरंध्री गेला की तुरीया (उन्मनी) अवस्था होते. पाहिल्या तीन ठिकाणी अहंकार ज्या अवस्था करतो त्या अवस्थांत त्याचें स्वरूप शुध्द नसतें. पण तो ब्रह्मरंध्री जाऊन तुर्यावस्था प्राप्त झाली की त्यांचे तात्काल शुध्द स्वरूप बनतें. येथें मायेचें स्वरूप असतें. येथील अहंकार स्वस्वरूपाचा असतो. बाकीच्या जागेचा अहंकार मायावेष्टित असतो. म्हणूनच आरंभी सांगितल्याप्रमाणे आंत मी व बाहेर माझे येवढें टाकलें म्हणजे झालें. आणि सुषुप्तीत मी, तूं व तुझे आणि माझे हें टाकलें पाहिजे.

शिष्य:- जागृति आणि सुषुप्ति हीं तरी खरीच ना ? व यांत मिळणारें सुखही खरेंच ना ?

स्वामी:- जागृति ही खरी, पण तीत जेव्हां स्वस्वरूपाचा अनुभव असेल तेव्हा मात्र. स्वप्नस्थिति ही मिथ्या, कारण तेथें स्वरूपाचा अनुभव केव्हांही नसतोच. सुषुप्ति हा व्यवहारांतील सुखाचा अनुभव आहे. सुषुप्तीत स्वरूपाचा अनुभव घडतो. कारण तसें नसतें तर मागाहून तरी त्या आनंदाची आठवण कां झाली असती ? आणि स्वप्न हा नित्य मिथ्यात्वाचा अनुभव आहे, म्हणून रोजच्या स्वप्न-सुषुप्तीवरून आपण नित्य हाच बोध घ्यावयाचा की ह्या दोन अवस्था म्हणजे सत्य व मिथ्या स्वरूप दाखविणारे दोन गुरु होत.

शिष्य:- बरें, सुषुप्तीचा आनंद जर खरा तर तो घेतां कां येत नाही ?

स्वामी:- कां बरें ? तो घेतां येतोच. पण तो घेतलेला आठवणीत नसतो इतकेंच. आणखी दुसरें असें कीं तो घेत असतांही कळत नाहीं. त्याचें आपणांस भान नसतें.

शिष्य:- सुषुप्तीत तो आनंद कां न कळावा ?

स्वामी:- तो कळत नाहीं याचें कारण असें कीं, कळण्याला कारण जी वृत्ति ती तेथें मुळीं शून्य म्हणजे लय पावलेली असते म्हणून. शिवाय दुसरें असें कीं, तो आनंद घेतांना सुषुप्तीतील अज्ञान त्यावेळीं नसलें पाहिजे. याचा अर्थ त्यावेळीं ज्ञान असेल तरच तो घेता येईल. म्हणून सुषुप्तिकाळीं ज्ञान राहण्यासाठीं त्याचा सतत अभ्यास केला पाहिजे हा इत्यर्थ.

शिष्य:- अज्ञान-नाश कशानें होईल ?

स्वामी:- स्वरूपाचें ज्ञान वृत्तीत प्रविष्ट (प्रतिबिंबित) झाल्यावांचून मूळ अज्ञानाचा नाश करूं शकत नाहीं. यास दृष्टांत सूर्यकांत मण्याचा समर्पक आहे. कल्पना करा कीं, एका बाजूला आत्मप्रकाशरूपी सूर्य व दुसरे बाजूस अज्ञानरूपी कापूस ठेवला व मध्यें वृत्तिरूप सूर्यकांत ठेवला तर त्यायोगें तें अज्ञान जळून दग्ध नाहीं का होणार ?

शिष्य:- मागें आपण, ज्ञानानें आत्मा मुक्त होतो म्हणून म्हटलेंत त्याचा अर्थ-तो पुन्हा जन्ममरणाचें फे-यात सांपडत नाहीं हाच ना ? कां आणखी दुसरा अर्थ आहे ?

स्वामी:- होय, तोच. ज्ञानाचे योगें आत्म्याची ये, जा म्हणजे जन्ममरण सुटतें. वास्तविक आत्मा हा बध्द नाहीच आहे. पण मनाचे बंधनामुळें आत्म्यावर बंध आहे असा भास होतो. सूर्याचे उष्णतेनें उप्तन्न झालेले मेघ सूर्याच्या आड आल्यामुळें जसा सूर्य त्यांनी बध्दता पावल्याचा भास होतो. वस्तुतः तो बध्द नसतोच. तसेंच येथेंहि आहें म्हणून समजावें.

शिष्य:- ज्ञानानें जर मुक्तता आहे, तर आम्हांस हें सुखदुःख कां बरें भोगावें लागतें ?

स्वामी:- प्रारब्धामुळें प्रारब्ध याचा अर्थच प्राक्-पूर्वी आरब्ध म्हणजे हातीं धरलेलें, आरंभलेलें कार्य. आपण सोडलेल्या कर्मरूप बाणाचें फळ आपल्यास मिळालेंच पाहिजे. कर्म जसें शुभाशुभ असेल त्याप्रमाणें त्याचें फल पुण्य, पाप अथवा सुख दुःख असेल. यांवरून जेथें कर्मच नाहीं तेथें सुख-दुःखहि नाहीं. मात्र कर्म याचा अर्थ सहेतूक कर्म असाच घ्यावयाचा. जें कर्म अहेतूक तें मुळीं कर्मच होऊं शकत नाहीं. त्यास फार तर सहजकर्म म्हणावें. सहज कर्माचा केव्हांही बाध होऊं शकत नाहीं. मग तें सहजकर्म शुभ असो कीं अशुभ असो; कांही चिंता नाहीं. यासाठी भगवद्गीतेंत म्हटलेंच आहें कीं-‘सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत’ याचा अर्थ-अर्जुना ! जें कर्म सहजीं आपल्या वांटयास आलें तें मग अशुभ असलें तरी बेहतर. पण तें टाकूं नये. याचें कारण तें मुळीं बाधतच नाहीं. आगंतुक कर्म मात्र बाधतें. यास दृष्टान्त-शरीराला नाक, कान, डोळे, हात, पाय इ. टेंगळें सहज कर्मानें (प्रकृतीनें) आलीं असल्यानें त्यांची बाधा होत नाहीं. उलट, तीं कांहीं अंशीं सुख देण्यासच कारणीभूत होतात. पण या टेंगळाशिवाय या अवयवावर जर का आगंतुक टेंगळें अगर फोड आले तर ते दुःखदायक होतात, याचें कारण काय तर तीं सहजी (प्रकृतीनें) आलेलीं नव्हेत. म्हणून आपण कृत्रिम त-हेने केलेली प्रारब्धांत गणली जाऊन, तें दृष्ट सुखदुःखात्मक प्रारब्ध आपणांस भोगणें प्राप्त होतें.

शिष्य:- हें प्रारब्ध नाहीसं होण्यास काय उपाय ?

स्वामी:- हें नसावें असें वाटत असेल तर वासनाबीजांचा क्षयच केला पाहिजे. तसाच मनोनाशहि झाला पाहिजे. कारण वासनेला आधार मुळी मनच.

शिष्य:- नुसत्या ज्ञानानें वासनाक्षय व मनोनाश होत नाही काय ?

स्वामी:- होतो, पण तो तात्पुरता होतो. पण पर्जन्यकाळ नसतांना धुळीत पडलेलीं बीजें व कंद, वर्षाकाळाची थंड व अनुकूल हवा लागतांच पुन्हां जोरानें उठूं लागतात. म्हणून नुसतें ज्ञान होऊन भागत नाही, तर त्याचा सतत अभ्यास झाला पाहिजे. अभ्यासानें हीं बीजें जळून जातात म्हणजे त्यांचे मोड करपून जातात. मग जरी हीं बीजें नांवाला असलीं तरी त्यापासून सृष्टि होऊं शकत नाही. म्हणून ज्ञानोत्तरहि स्वतंत्रपणें मनोनाश व वासनाक्षयाचा अभ्यास केलाच पाहिजे. मागें एकवार आम्ही सूर्यकांत मण्याचा दृष्टांत देऊन सांगितलेंच आहे. त्याची येथें पुनरावृत्ति करून आठवण करतो कीं, स्वरूपज्ञान वृत्तींत प्रविष्ट झाल्यावांचून व त्याचीं एकवटलेलीं प्रखर किरणें अज्ञानरूप कापसावर पडल्याखेरीज तें जळून दग्ध होणार नाही.

शिष्य:- नुसता वासनानाश याचा व मनोनाशाचा अभ्यास अथवा नुसता ज्ञानाचा अभ्यास केला तर चालणार नाही काय ?

स्वामी:- चालेल. पण वासनाक्षय, मनोनाश व तत्त्वज्ञान या तिहींचा अभ्यास एकसमयावच्छेदेंकरून केल्यास उत्तम. कारण त्यानें काम त्वरित होतें.

शिष्य:- आपण जो या तिन्ही गोष्टींचा अभ्यास एककालीं झाला पाहिजे म्हणून म्हणतां तो कसा ?

स्वामी:- तो असा कीं, अंगप्रधानरूपानें.

शिष्य:- अंगप्रधानरूपानें म्हणजे ?

स्वामी:- अंगप्रधानरूपानें याचा अर्थ-एकदा ज्ञानाला प्रधान करून म्हणजे महत्त्व देऊन वासनाक्षय व मनोनाश यांना अंगत्व म्हणजे गौणत्व देणें व दुस-यांदा वासनाक्षय व मनोनाशाला प्रधानत्व देऊन ज्ञानाला अंग करणें, म्हणजे या योगें दोन्ही अंगें खंबीर होतात. याचा विशेष उलगाडा हवा असेल तर तो जीवन्मुक्तिविवेक या ग्रंथावरून करून घ्यावा.

शिष्य:- अम्ही जें ऐकलें व वाचलें आहे कीं-ज्ञान, भक्ति व योग असे तीन मुक्तीचे मार्ग आहेत त्यांत तथ्य कितपत आहे ? म्हणजे तीनही आचरलेच पाहिजेत अथवा यांतून कोणताही एक आचरला तरी चालतो? व जर एकेकटा मार्ग चालत असेल तर त्या प्रत्येकाचें भिन्नत्व अथवा वैशिष्ट्य काय ? व शिवाय या सर्वांतून सुकर कोणता ? असे माझे एकाच प्रश्नापासून उद्भवणारे चार पांच प्रश्न आहेत, त्यांचा कृपा करून उलगाडा झाल्यास बरें होईल.

स्वामी:- हे सर्व प्रश्न एकमेकांच्या गुंतीगुंतीचे आहेत यांत शंका नाही. पण ही गुंतागुंत एकदम सुटणारी नाही. यांतून कांहीं पदर आधीं तर कांहीं मागून असे सुटूं शकतील. म्हणून सर्व गुंतागुंत सुटेपर्यंत या विषयाचें

पूर्ण अनुसंधान राखलें पाहिजे.

शिष्य:- पाहूं. आतां हे अनुसंधान राखण्याचा प्रयत्न तर करून पाहूं.

स्वामी:- ठीक आहे. प्रथम योगांत, ज्ञानांत व भक्तीत काय काय साधतें व काय काय कमी पडतें तें पाहूं म्हणजे त्यांचे मार्ग व त्यांचें वैशिष्ट्य या दोहींचा आपोआपच उलगडा होईल. आतां क्रमाणें योग, ज्ञान व भक्ति घेऊं.

योग्याचें:- वासनेचें मूळ ज्ञानानेंच जळतें. कसें, तर मोड भाजलेल्या बीजाप्रमाणें भर्जित बीज तें हेंच म्हणून योग साध्य झाल्यावर त्यानें ज्ञानाचा अभ्यास स्वतंत्र केला पाहिजे. योग याचा अर्थ येथे हठयोग समजावा, यांत जळलेलें कांहींच नसतें. योगी हा फक्त पंपानें नळीतील वायू जबरीनें वर ओढून व ती जागा निर्वात करून पाण्याचें आकर्षण होतें, तद्वत् आचार करतो म्हणजे देहाचें आकर्षण प्राणां, प्राणाचें (वासनेचें) मनांत व मनाचा आत्म्यांत लय जबरीनें करतो.

ज्ञान्याचें:- वासना व मनोमनाशाचें मूळ फक्त जळलेलें असतें, पण त्याचा दृष्ट सुखदुःखात्मक शेंडा मात्र जळलेला नसतो. म्हणजे ओला अथवा जिवंत असतो. पण तो प्रारब्ध-भोगानें, नाहींसा होतोच. तथापि त्यानें वासनाक्षय, मनोनाशाचा अभ्यास शेंडा जळण्यासाठीं स्वतंत्र केला पाहिजे. पण एकाच काळीं ज्ञान व मनोनाशाचा अभ्यास केल्यास हे सर्व अज्ञान आमूलाग्र नाश पावतें.

भक्तियोग्याचें:- भक्तियोगाचें पर्यवसान ज्ञानयोगांत होतें. याचें कारण-‘भक्तेश्च या पराकाष्ठा सैव ज्ञानं प्रकीर्तितम्’ असें देवीगीतेंतच सांगितलें आहे. भक्तीची पराकाष्ठा म्हणजे आत्यंतिकता तेंच आत्मनिवेदन. ही नववी भक्ति होय. म्हणूनच भक्तियोग्याला ज्ञान्याप्रमाणें वासनाक्षय व मनोनाशाचा अभ्यास करण्याचें कारणच नाही. याचें कारण हेंच कीं त्याच्या संस्काराचा वा मनाचा लय आत्मनिवेदन या भक्तीमुळें परमेश्वराच्या ठायीं झालेला असल्यामुळें व तो जगतांत एका ईश्वरावांचून दुसरे कांहींच पहात नसल्यामुळें त्यास या गोष्टीचें कारण पडत नाही. येथें पहाणें किंवा दिसणें ही एक वृत्ति व ती नाही म्हणून मिथ्या मानणें ही दुसरी वृत्ति-अनुवृत्ति. ज्ञानी हा बाहेर अनुवृत्तीनें जगत् पाहातो व भक्त हा अंतर्वृत्तीनें ईश्वरास पहातो हा दोहोंत भेद. भक्त आपला लय आंधळेपणानें डोळे मिटून करतो. ज्ञानी आपला लय उघडया डोळ्यांनी करतो. आत भक्त व ज्ञानी हे या जगतास कसें पाहतात म्हणाल तर भक्त योगी प्रथम सगुणाला (ईश्वराला) पाहून मग जगत् पाहातो व तें मिथ्या आहे म्हणतो. अर्थात् त्यास या गोष्टीचें ज्ञान नंतर होतें, व तें भक्तीच्या पराकाष्ठेनें होऊन ईश्वरस्वरूप ज्ञान होतें. त्यानें तो निर्गुण पहातो म्हणजे यथात्म्यज्ञान होऊन मग मोक्ष मिळतो. ज्ञानी प्रथम ब्रह्मज्ञान करून घेऊन (निर्गुणाला पाहून) मग जगत् पाहातो. सगुण पहातो. म्हणजे अन्वयपूर्वक व्यतिरेक पाहणें ज्ञान्याचें, तर व्यतिरेकपूर्वक अन्वय पाहणें भक्ताचें. याप्रमाणें योगी, ज्ञानी व भक्त यांची शेवटीं एकवाक्यता होते. शेवटीं सर्व एकच. एकाच ध्येयाला (मुक्तीला) पोंचणारें. भक्त असो, ज्ञानी असो अगर योगी असो त्या सर्वांना कर्म हें पायाप्रमाणें प्रधान आहेच. तो भक्कम नसेल तर त्या वांचून सर्वच डळमळीत समजावें. हा सर्वांना पायाभूत आहे. कर्मावांचून कांहींच नाही. टिळक आपल्या गीतेच्या टीकेत तरी हेंच प्रतिपादितात, व ईश्वर तरी कर्म कोठें नाही करीत ? मात्र त्याचें कर्म त्यास बाधत नाही व आपलें मात्र आपल्यास बाधतें. याचें कारण, त्याचें कर्म निष्काम किंवा सहज असतें. सूर्याचा जसा प्रकाश पडावा त्याप्रमाणें. म्हणून तो करून अकर्ता लेप न झालेला, सगुण सृष्टि करून स्वतः निर्गुण असा आहे.

शिष्य:- भावना व भक्ति यांत अंतर काय ?

स्वामी:- भावना म्हणजे एखाद्या गोष्टीविषयी नुसती समजूत. भक्तीची गोष्ट तशी नाही. तीत प्रत्यक्ष क्रिया व तादात्म्य असावे लागते. याहीपेक्षां सोप्या तऱ्हेने सांगावयाचे म्हणजे 'स्वस्वरूपानुसन्धानं भक्तिरित्यभिधीयते' (विवेकचूडामणी) आपण नेहेमी आपल्या स्वरूपाच्या ठिकाणीच रत असणे, गढून जाणे हीच खरी भक्ति. आत्मरतीच कां म्हणाना. नुसत्या भावनेने भागणार नाही, तर खरी खरी भक्ति म्हणजे स्वस्वरूपानुसंधानच पाहिजे.

शिष्य:- आम्हांस असा भक्तिपुरस्सर अभ्यास करण्यास नेहमी व्यवहार आड येतो याला काय करावे? व्यवहार आड येण्याने आमचे हातून अभ्यास होत नाही.

स्वामी:- व्यवहार तर सांभाळलाच पाहिजे व तो संभाळूनच सर्व कांही परमार्थ केला पाहिजे व हा व्यवहार आमच्या गुरुमहाराजांनी आम्हांस सुध्दां शिकविला. याचा अभ्यास त्यांनी वर्षभर तरी करवून घेतला असेल. आधी प्रपंच करावा नेटका मग परमार्थ साधावा झटका' म्हणून व्यवहार न टाकतां दिवसा हवा तो धंदा करून, रात्रीचे नियमित वेळीं आपली ध्यानधारना, उपासना इ. जी कांही असेल ती नियमित वेळीं करावी, व एकदां नियम धरला कीं तो निमित्तावांचून कधींही मोडतां नये. आणखी व्यवहारांतील एक मुख्य लक्षांत ठेवण्याची गोष्ट ही कीं, उभयतांतील व्यवहाराची कधींही बाहेर परिस्फुटता न करिता त्याचा उलगाडा परस्परांनी एकांतांतच करीत असावा, तर तो व्यवहारज्ञ व तो व्यवहार केल्याचें सार्थक समजलें ना ?

शिष्य:- होय, समजलें. मला या व्यवहाराविषयीं बरेच दिवसांपासून धास्ती वाटे. वाटे कीं, परमार्थ साधण्यास व्यवहार सर्वस्वी सांडलाच पाहिजे व त्यावांचून तर पदोपदीं नडतें. तेव्हां या दोन गोष्टी साधणार कशा म्हणून भारी चिंता वाटे. पण आतां त्याचा चांगला उलगाडा झाला. मला एकदां आपल्या तोंडून, हा व्यवहार न सोडतां अभ्यास करण्यास कांही हरकत नाही हेंच पाहिजे होतें. असो. आतां या आपल्या भाषणांनें माझ्या मनाचें समाधान झालें.

स्वामी:- व्यवहार नडतो कोणास ? ज्याचें मन त्यांत लिप्त असते त्यास. जो सदासर्वकाळ व्यवहार करतां करतां आपलें स्मरण ठेवतो त्यास व्यवहार केव्हांही बाधत नाही. सर्व कांही असंग राहून कर्म करण्यांतच शहाणपण आहे व खरा योगी तोच म्हणावा. 'कमलपत्रमिव' म्हणजे पाण्यांत कमलपत्र जन्मलें असून त्यावर पाणी ठरत नाही म्हणजे चिकटत नाही इतकें सुळसुळीत व असंग असतें.

शिष्य:- परमार्थ-साधनाला ब्रह्मचर्य अवश्य आहे म्हणतात त्याचें कारण काय ? व तें ब्रह्मचर्य कसें असावयास पाहिजे ?

स्वामी:- खरेंच. परमार्थांत ब्रह्मचर्य आहे. कारण तो हा मुळीं त्याचा पायाच. जीव कीं प्राण. ज्याचें ब्रह्मचर्य ढळलें त्याची तपश्चर्या नष्ट झाली व तो अधोगतीलाच गेला म्हणून समजावें. ब्रह्मचर्य म्हणजेच ब्रह्मपदाची प्राप्ति. ती होण्यास आपण ऊर्ध्वरेतेच झालें पाहिजे. ऊर्ध्वरेते म्हणजे वीर्याचा नाश न करतं त्याचें संरक्षण, वर्धन, असें ब्रह्मचर्य सतत १२ वर्षे कडकडीत पाळल्यानें आपल्यास एक मेधा नांवाची अत्यंत स्मरणदायी अशी विलक्षण शक्ति प्राप्त होते. जिचे योगानें आत्मज्ञान होणें सुलभ जातें. आता ब्रह्मचर्य कसें आचरावें म्हणाल तर-स्वप्नांत अगर मनांतही विषयवासना न येणें. शिवाय द्विजांनी ब्रह्मकर्मही केलें पाहिजे म्हणजे वेदाध्ययन, शुक्लवृत्ति व अग्निकार्य हीं तीन सांभाळलींच पाहिजेत म्हणजे ब्रह्मकर्म होतें. वेदाध्ययन=संहिता, ब्राह्मण, आरण ही ७७ वेळ गुरुमुखें करून घेणें. शुक्लवृत्ति=पर्याप्त पुरणारी ओली भिक्षा

मागणें. अग्निकार्य=निदान एक समिधा तरी घेऊन मंत्र म्हणून अग्नीस आहुती देणे. हें काम पांच मिनिटांतही होऊं शकतें. कॉलेजांतील मंडळी अथवा गृहस्थ लोक आपल्यास ब्रह्मकर्मास वेळ मिळत नाही म्हणतात म्हणून हें अगदीं थोडक्या वेळांत संक्षिप्तांत होणारें ब्रह्मकर्म सांगितले आहे.

शिष्य:- महाराज ! आम्हांस हें सर्व करण्यास सोवळें ओवळें राखणें अडचणीचें पडतें त्यास कांही उपाय आहे काय ?

स्वामी:- हो, त्यासही उपाय कां नसावा ? इच्छा आहे तेथें उपायही मिळतो. नाहीतर न कर्त्याचा वार शनिवार. ज्यास सोवळ्याची अडचण असेल त्यानें आपली संध्या ओलेत्यानेंच केली म्हणजे झालें. यास पांच मिनिटेंही नकोत. मात्र ब्रह्मकर्म करण्याची बुद्धि पाहिजे. आतां ब्रह्मयज्ञ करणें तो पंचमहायज्ञच करावा. हा म्हणजे देव, ऋषि, आचार्य, गुरु, पितर इ. चा होय. हा केल्याशिवाय ब्रह्मकर्म पुरें होत नाही. कां कीं, ज्यांच्या यज्ञामुळें आजही सृष्टि बघण्याचें व तींत राहण्याचें सामर्थ्य आलें त्यांची आठवण कृतज्ञता म्हणून आम्ही केली तरच त्यांचे आम्ही उतराई होऊं हें ध्यानांत ठेवा.

शिष्य:- असो. आतां येथेंच पुरें करावें हें बरें. कां कीं आपल्या संध्यावंदनाची वेळ झाली आहे.

स्वामी:- नारायण ! असेंच रोज येत चला व आपल्या शंका अगर कांही विवरण विचारणें असल्यास विचारीत चला. परवांच्या कॉलेजच्या मुलींनीही बरेच प्रश्न विचारले होते व त्यांनाही, नेहमी असें कांही तरी आत्मज्ञानविषयक विचारीत जा म्हणून आम्ही सवलत दिली आहे. येतांना तुमच्या मित्रमंडळीसही घेऊन येण्यास हरकत नाही. हा आतां, उद्यां या. आज वेळ फार झाला आहे.

शिष्य:- जीवन्मुक्त होण्याला काय काय करायला पाहिजे हें मला एकवार ऐकावयाचें आहे.

स्वामी:- जीवन्मुक्तीला तीन अभ्यास पाहिजेत.

शिष्य:- या अभ्यासानें काय फलप्राप्ति ? व ते अभ्यास कोणते ?

स्वामी:- यानें पंच फलें मिळतात. ते अभ्यास-तत्त्वज्ञान, वासनाक्षय, मनोनाश. मात्र तिहींचा सहाभ्यास (एकत्र अभ्यास) झाला पाहिजे. यानें ती फलें मिळतात तीं हीं-१ ज्ञानरक्षा, २ तपःसिद्धि, ३ सर्वसमत्व, ४ दुःखनिवृत्ति, ५ सुखाविर्भाव. या अभ्यासानें पांच प्रकारचा अभ्यास होऊन शेवटी स्वरूपसिद्धि प्राप्त होते.

शिष्य:- योग्यास काय साध्य असतें व काय नसतें ?

स्वामी:- योग्याचा मनोनाश व वासनाक्षय झाल्याचे योगानें त्यास स्वरूपसुख समाधीयोगानें घेता येतें. मात्र त्याचा वासनाक्षय व मनोनाश समूल झालेला नसून, तो तात्पुरता झालेला असतो. शिवाय त्यास ज्ञान नसले कारणानें त्याचें जन्ममरण सुटत नाही. यास उदाहरण-एखाद्या गारुडयानें किती जरी समाधि लावून दाखविली तरी तो भानावर आल्यावर पैसा मागण्यासाठी हात पुढें करतोच. म्हणून योग्याच्या वासना-मनोनाशाचें मूळ ज्ञानानेच नष्ट व्हावें लागतें. भर्जितबीजवत्.

शिष्य:- तर मग ज्ञान्याची स्थिति कशी असते व त्यास काय अधिक करावें लागतें ?

स्वामी:- योग्य विचारलेत. सांगतां ऐका. ज्ञान्याच्या वासना, मनोनाशाचें मूळ आधींच जळलेलें असतें. पण त्याचा शेंडा मात्र हिरवागार ओला (जिवंत) असतो. हा पुढें प्रारब्ध भोगानें, सुकून जातो.

शिष्य:- ज्ञानाचें लक्षण काय व त्याचें फल काय ?

स्वामी:- तें असें आहे. संशयभावना, असंभावना, विपरीतभावना. विपरीतभावनारहितं यज्ज्ञानं तत् अपरोक्षज्ञानम्। अपरोक्षज्ञानेन कैवल्यम्। परोक्षज्ञानेन (शब्द) ब्रह्मलोकप्राप्तिः। १ केवल=अद्वितीय. २ शब्दज्ञानं=गुरोर्मुखात् वेदान्तश्रवणेन जायमानं ज्ञानं तत्परोक्षज्ञानम्।

शिष्य:- ज्ञान म्हणजेच मोक्ष ना ? कां आपला मोक्ष म्हणजे आणखी निराळ्या ठिकाणी आहे ?

स्वामी:- प्रत्यग् ज्ञान म्हणजेच मोक्ष. विज्ञान हाच मोक्ष. अथवा 'अज्ञानहृदयग्रंथिनाशो मोक्ष इति स्मृतः' (शिवगीता) अज्ञानमय हृदयस्थग्रंथि, तिचा जो नाश तोच मोक्ष. मोक्षाची जागा दुसरी नाही. हा काहीं दुसरीकडे कोठें अगर गांवाशिवाचे ठायीं नसतो. 'मोक्षस्य न हि वासोस्ति न ग्रामान्तरमेव वा' मोक्ष म्हणजे स्वस्वरूपाचे ठिकाणीं झालेली जी ज्ञानवृत्ति ती प्रत्यगात्म्याचे ठिकाणीं ठेविली असतां अनादिवासनाक्षय होतो व वासनाक्षय म्हणजेच मोक्ष होय. आणखी असें वचन आहे कीं, 'अहंममेति यो भावो देहाक्षादावनात्मनि। अध्यासोयं निरस्तव्यः' (विवेक चूडामणि) लोकवासना, शास्त्रवासना व देहवासना हांकलल्यावांचून म्हणजे या सर्वांचा अभिमान सोडल्यावांचून स्वरूपज्ञानप्राप्ति नाही व त्यावांचून मोक्षही नाही.

शिष्य:- जसें आपण ज्ञानासंबंधी सांगितलेत त्याप्रमाणें योगासंबंधी कांही स्पष्ट करून सांगाल काय ?

स्वामी:- योगासंबंधी थोडक्यांत उत्कृष्ट माहिती आचार्यकृत योगतारावली या ग्रंथांत दिलेली आहे. यांत अवघे २८ श्लोक आहेत. त्यांत धारणा कशी करावी तें उत्तम त-हेने सांगितलें आहे. तसेंच राजयोग धारणें कसा साधावा हेंही उत्कृष्टपणें सांगितलें आहे. त्यांत आचार्य म्हणतात कीं, हा राजयोग साध्य केल्यानें सर्व कांही साध्य होतें. त्याच्या सतत अभ्यासानें वासनाक्षय व मनोनाशही होतात. याचें कारण यांत उन्मनी अवस्था प्राप्त होते. 'योगिचित्तमचित्तं स्यात्' म्हणजे योग्याचें चित्त अचित्त होतें म्हणजे नाहीसेंच होतें. जसें मन हे अमनस्क होतें त्याप्रमाणें. चित्त साध्य झाल्यावर (स्वाधीन झाल्यावर) खरोखरी पुढें फार थोडें करावयाचें उरतें. नाहीच उरत म्हटलें तरी एक वेळ चालेल. एका साधुनें तर असें स्पष्ट म्हटलें आहे कीं, 'थोडें आहे थोडें आहे। चित्त साध्य झालिया।'।

शिष्य:- ब्रह्मलोकप्राप्तीपर्यंत सातलोक ओलाडावे लागतात म्हणतात तर ते सर्व एकाच उपायानें येतात काय ?

स्वामी:- एकाच उपायानें नव्हे, पण निरनिराळ्या साधनांचे द्वारें निरनिराळे लोकांपर्यंत जातां येतें. उदाहरणार्थ-(१) यज्ञादि उपासना कर्म करणारे स्वर्गलोकापर्यंत जातात व तेथें त्यांचें पुण्य सरलें कीं परत मृत्युलोकांत येतात. 'क्षीणं पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति' (२) नामोपासक जे आहेत ते महर्लोकादि प्राप्तिद्वारा क्रममुक्तीला जातात. ब्रह्मलोकापर्यंत जातात; व म्हणूनच कलियुगांत नाममाहात्म्य श्रेष्ठ आहे. कारण या मुक्तीला गेलेला खालीं येत नाही, (३) निष्काम बुद्धीनें यज्ञकर्म केलीं असतां चित्तशुद्धिद्वारां ज्ञानाला साधनीभूत होतात. (४) ज्ञानोपासक जे आहेत त्यांना निराळी गति नाही, त्याचें प्राण येथेंच लीन होतात. ज्ञानसमकाल मुक्त आहे.

त्यास देहपाता नंतर कैवल्यच. त्याला सत्यलोकादिकांचें गमन नाही. पण (गमनाची जरूर आहे) याप्रमाणें स्वनुभूतिप्रकाशांत सांगितलें आहे.

शिष्य:- तप म्हणजे काय ?

स्वामी:- तप म्हणजे आलोचन.

शिष्य:- मागे जे आपण भक्ति, योग व ज्ञान हे तीन रस्ते सांगितले ते सर्व कोठेपर्यंत जातात ? म्हणजे त्यांचे पर्यवसान कोठे होतें ?

स्वामी:- भक्ति असो, योग असो, कीं ज्ञान असो. सर्वांचें पर्यवसान एकच. एकेच जागीं. म्हणजे हे तीनही रस्ते जरी निरनिराभ्या प्रदेशांतून आलेले असले तरी एकाच चव्हाटयाला येऊन मिळतात.

शिष्य:- या सर्वांच्या साधनांत तात्विक भेद आहेत कीं काय ? असल्यास कोणते ?

स्वामी:- तत्त्वतः जरी प्रत्येकाच्या साधनांत भेद असले तरी त्यांतील एकातील कांही साधनें दुस-यांतील कांही साधनांशी जुळतात. ती आतां कोठे जुळतात तें खालच्या मांडणीवरून कळून येईल. भक्ति-योग व ज्ञान यांची साधनें-

नवविधाभक्तीची	अष्टांग योगाची	ज्ञानाची
१ श्रवण	यांत श्रवणाचा अध्याहार आहे.	१ श्रवण
२ कीर्तन	१ यम	२ मनन
३ विष्णुस्मरण	२ नियम	३ निदिध्यास
४ पादसेवन	३ आसन	फल-स्वरूपसाक्षात्कार
५ अर्चन	४ प्राणायाम	
६ वन्दन	५ प्रत्याहार	
७ दास्य	६ धारणा	
८ सख्य	७ ध्यान	
९ आत्मनिवेदन	८ समाधि	

फल-स्वरूपसाक्षात्कार

फल-स्वरूपसाक्षात्कार

‘ज्ञानिभ्योपि मतोधिकः’ ‘बुध्देः फलमनाग्रहः’ मी योग्याच्या ठिकाणींही नाही व ज्ञान्याच्या ठिकाणींही नाही असें सांगतात तर दोहोंच्या ठिकाणी आहे.

शिष्य:- ज्ञानप्राप्तीला सुलभ साधनें कोणती ?

स्वामी:- १ साधुसमागम, २ सच्छास्त्रश्रवण, ३ प्रतिकूलवृत्त्युत्पादन, ४ प्राणनिरोध.

शिष्य:- या सर्वांतून उत्तम कोणतें ?

स्वामी:- या सर्वांत पाहिल्या प्रतीचें म्हणजे जें साधुसमागम तें, व बाकीचीं साधनें उत्तरोत्तर खालेखाल. याचें कारण साधुसमागमाने सद्गुरुकृपा व सद्गुरुकृपेनें ईश्वरानुग्रह होता व या दोहोनी प्रारब्धास आड आलेला जो कालाचा बांध तोही दूर होतो. एरवीं किती जरी अभ्यास केला तरी हा खात्रीनें सुटतो असें नाहीं, म्हणून सद्गुरु मिळवून त्यांच्या मार्गानें जाणें हा सर्वांत सोपा व जवळचा मार्ग होय. याचें कारण, आपल्यास फारसे श्रम करावे व लागतां त्यांच्या ज्ञानसाधनाचा व कृपेचा फायदा मिळतो.

साधुसमागमाचा योग जर आलाच नाहीं तर त्याचा प्रतिनिधी म्हणून सच्छास्त्रश्रण धरता येतें. व मग शास्त्रश्रवण व त्यावर स्वतः मनन, निदिध्यास इ हाच उपगुरु होय. शास्त्राच्या ठिकाणीं दृढ श्रद्धा ठेवून आचरण केल्यानेंही काम होतें. प्रत्यक्ष रुपये जरी नाहीत, तरी त्याबद्दल हुंडी अथवा नोट चालवून जसें काम होतें त्याप्रमाणें. याचें कारण काय तर त्या हुंडीवर मालकाची स्वतःच्या जामिनकीची सही असते. वेदशास्त्रें इत्यादिकांवर ईश्वररूपीं सद्गुरूचा असा सही-शिकका असल्यानें तीं कार्ये होतात असें जाणावें. मंत्रापासून जी सिद्धि मिळते त्याचें कारण हेच कीं, ते ज्यांचे मुखांतून निघालेले असतात ते पुरुष त्या मंत्राचे द्रष्टे अथवा ऋषि होत व अशा सिद्ध पुरुषांच्या वचनाला बाध न येतां त्यांचे मंत्र हुकमी चालावेत अशाविषयी त्या मंत्रावर त्यांचे स्वतःचें आवाहन, प्रेरणा व एक त-हेची शपथ अथवा हमी असते असें म्हटलें तरी चालेल. मंत्र ही त्यांची स्वयंप्रेरणेनें भारलेलीं ब्रीदवाक्ये होत. यास बट्टा लागू नये म्हणून त्यांचे द्रष्टे त्याविषयीं जाग्रत असतात. मात्र त्याबरोबरच मंत्रसाधकांनी त्या द्रष्ट्याविषयीं पूज्य भावना ठेवून तो मंत्र जपावा म्हणजे निःसंशय कार्य घडतें. (३) आतां प्रतिकूलवृत्त्युत्पादनाबद्दल सांगावयाचें म्हणजे, ज्या वासना आपले मनांत उठत असतील त्या आपल्या कार्याला बाधक असतील तर त्यांचा नाद सोडून त्यांचें विरुद्ध असणाऱ्या वृत्ति व क्रिया आरंभावयाच्या. उदाहरणार्थ-आपल्यास त्यागाचा अभ्यास करावयाचा आहे. पण आंतून लोभाच्या वासना उठत आहेत. त्यावर प्रतिक्रिया म्हणून मुद्दाम दानें देऊन, त्याग अमलांत आणावयाचा; म्हणजे कालांतरानें त्यागबुद्धीची संवय, व्यायामानें जसें शरीरबल वाढतें, तशी होऊं लागतें. हें एक अडमुठया माणसाला जसा दंड तसे, अथवा ओढाळ गाईला जसा लोढणा तसें वर्तन आहे. प्रतिकूलवृत्त्युत्पादन म्हणतात तें हेंच. षड्विपुबद्दल प्रत्येकाविषयीं हीच प्रतिकूलवृत्ति धरून त्यांना ठिकाणी आणता येईल. अथवा याची दुसरी त-हा म्हणजे हे सर्व विकार आपले ठायी न लावितां त्याचा ईश्वराचे ठिकाणी विनियोग करणें. उदाहरणार्थ-लोभ खरा, पण तो ईश्वराविषयींचा. क्रोध करावा तो दुर्वासनेविषयींचा. काम करावा तो ईश्वरप्रीतीचा इ. (४) आता प्राणनिरोध हें जें साधन आहे, तें हठयोगांतील नाक तोंड दाबून दम कोंडला असतां, कुंभक केला असता, प्राणाचा निरोध होऊन मन स्तब्ध होते, व त्याचा लय झाला म्हणजे उन्मनी अवस्था व समाधि होते. पण वैद्य जसें अनिर्वाह पक्षी, ऑपरेशन करून रोग कापण्याकडे प्रवृत्त होतात, तसेंच हें एक साधन मनाचा रोग कापण्याचें आहे.

नवरत्नमाला

श्रीदत्तो जयति ।। हा देह दृश्य जड अन्नविकार मातातातास्त्रवीर्यज अमंगळ जीव जाता ।। प्रेता न पाहति न हा मम रूपभूत । कूटस्थ मी तरि सदोदित साक्षिभूत ।। १ ।। त्वड्मांसलोहितशिरास्थिसमूह देह । ज्या आंत श्लेष्मळमूत्रचि मोहगेह ।। हें होय नष्ट जलबुद्बुदसे अनंत । कूटस्थ मी तरि सदोदित साक्षिभूत ।। २ ।। मायाविनिर्मित पदार्थसमानदेह । जो बिंदुमात्र असताहि विमोहगेह ।। वाढे क्षणोक्षणि विलक्षण निश्चितांत ।। कूटस्थ मी तरि सदोदित साक्षिभूत ।। ३ ।। पाण्यावरी लहरि येति जशा तशा ह्या । देहावरी सतत येति दशा अशा ह्या । बाल्यादि, शेखिं कृमिविड्भसितांत कांत । कूटस्थ मी तरि सदोदित साक्षिभूत ।। ४ ।। यद्रक्षणार्थ

करिताति कुकृत्य दुष्ट। जो षड्रसान्नपरिपोषित होयि पुष्ट।। यथेचि तो पडतसे उघडा अनंत। कूटस्थ मी तरि सदोदित साक्षिभूत।। ५।। वर्णाश्रमादिक सुखादिक यन्निमित्त। संबंध रूप भय कर्महि यन्निमित्त।। तो हाचि अन्नमय कोश जयासि अंत। कूटस्थ मी तरि सदोदित साक्षिभूत।। ६।। हा प्राण त्यामधिं सदोदित खेळताहे। जो इंद्रियां कवळुनी, मम रूप नोहे।। हेही अचेतनचि, चेतन मी प्रशांत। कूटस्थ मी तरि सदोदित साक्षिभूत।। ७।। जें चंचळ क्षणभरी न वसे, विकारीं। तें होय हें मन न मी कधिंही विकारी।। खद्योततुल्य मति तीहि न मी, प्रदीप्त। कूटस्थ मी तरि सदोदित साक्षिभूत।। ८।। हा जात येत असतो जगिं लिंगदेह। अज्ञान कारणतनू न च तीन देह।। माझें स्वरूप अज अक्रिय मी अनंत। कूटस्थ मी तरि सदोदित साक्षिभूत।। ९।। कर्ता न मी प्रत्यगभिन्न आत्मा। भोक्ता न मी अद्वय सच्चिदात्मा।। हें ज्ञात व्हाया नवरत्नमाला। हें कंठि घाला हरि हे हि काला।। १०।। जो कर्मफळ दे वारीं स्मरतां कष्ट उध्दरी।। भजतां त्या दत्तदेवा पदीं हे अर्पिली नवा।। ११।।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीवासुदेवानंदविरचिता
नवरत्नमाला संपूर्णा।।

चित्तसद्बोधनक्षत्रमाला

कुसंगाश्रयें बा स्वयें आत्मघात। तुवां सत्य केला कुशीला खचीत।। अधःपात येईल मत्ता स्वचित्ता। त्वरें आदरे तूं स्मरे नित्य दत्ता।। १।। भला लाधला हा तुला श्रेष्ठ देह। परी ठेविला व्यर्थ तूं येथ मोह।। अहंकारयोगें घडे घात चित्ता।। त्वरें आदरें तूं स्मरे नित्य दत्ता।। २।। अहंकारयोगें घडे कर्तृतादि। अहंकारयोगें घडे भोक्तृतादि।। अहंकारयोगें ममत्वादि चित्ता। त्वरे आदरें तूं स्मरे नित्य दत्ता।। ३।। अहंकार हा आत्महा खालि नेतो।। अहंकार हा ज्ञानहा ऊर्ध्व नेतो।। अहंकार सोडुनि दे शीघ्र चित्ता। त्वरें आदरें तूं स्मरे नित्य दत्ता।। ४।। अहंकारयोगें घडे कोप ताप। अहंकारयोगें घडे पापलेप।। अहंकारयोगें जर्गी घात चित्ता। त्वरें आदरें तूं स्मरे नित्य दत्ता।। ५।। अहंकार हा धर्महा शत्रु आहे।। अहंकार हा पापहा मित्र आहे।। अहंकार सात्वीक हो मित्र चित्ता। त्वरें आदरें तूं स्मरे नित्य दत्ता।। ६।। अहंकार हा बोलिजे: त्रिप्रकार। अहंकार हा बंध दे द्विप्रकार।। तयाचा करी तूं प्रतीकार चित्ता। त्वरें आदरें तूं स्मरें नित्य दत्ता।। ७।। शरीरादिकीं जो अहंकार थोर। अती घोर तोची तमाचा विकार।। भ्रमालस्यतंद्रादि दे तोचि चित्ता। त्वरें आदरें तूं स्मरें नित्य दत्ता।। ८।। सदा क्रोधलोभप्रयत्नादि दे जो। सदा पातकोत्पत्ति येथे करी जो।। तया राजसा सर्वथा सोडि चित्ता। त्वरें आदरें तूं स्मरें नित्य दत्ता।। ९।। तुला लाधलें हें भलें मुक्तिपर्व। परी अंतरी तूं धरीसी कुगर्व।। तुझे षड्भिपू घातकी होती चित्ता।। त्वरें आदरें तूं स्मरें नित्य दत्ता।। १०।। तुला खंडिती मुंडिती याम्य दूत। तुला दंडिती फाडिती होसि भूत।। प्रभूतश्रमें कष्टता कोण त्राता। त्वरें आदरें तूं स्मरें नित्य दत्ता।। ११।। दुराशा धरुनी तुवां पाप केलें। तयाच्या नियोगें तुला जन्म आले।। असे पूढती पूढती होय चित्ता।। त्वरें आदरें तूं स्मरे नित्य दत्ता।। १२।। सुत स्त्री स्व माझें असें हें ममत्व। तसें मांस पिंडावरी ही अहंत्व।। तुवां ठेविल्यानं तुला दुःख चित्ता। त्वरें आदरें तूं स्मरे नित्य दत्ता।। १३।। कुणाचे सुत स्त्री कुणाची विचारी। कुणाचें धनक्षेत्र होई विचारी।। विचारांती मिथ्याचि हो सर्व चित्ता। त्वरें आदरें तूं स्मरें नित्य दत्ता।। १४।। ममत्वं सुतादीक हे आदरावे। जयानं तयानं भ्रमानं मरावें।। पुढेंही तसें होतसें खास चित्ता। त्वरें आदरें तूं स्मरे नित्य दत्ता।। १५।। तुला या भ्रमें सदगती लोकि हो कीं। नको आदरूं प्रेमसंबंध लोकीं।। सुर स्वप्नवत्तुच्छ हें सोड चित्ता। त्वरें आदरें तूं स्मरे नित्य दत्ता।। १६।। नको मानपूजेचि लोकांत इच्छा। प्रतिष्ठाहि विष्टासमानाचि तुच्छा।। न पृच्छा करी व्यर्थ तूं लोकिं चित्ता। त्वरें आदरें तूं स्मरे नित्य दत्ता।। १७।। सुविद्वान् धनी मी गुणी मानि मोठा। असा तूं न ठेवी वृथा गर्व ताठा। नमीं सर्व भूतांसि हो लीन चित्ता। त्वरें आदरें तूं स्मरें नित्य दत्ता।। १८।। नको होउं तूं लोकनिंदेश पात्र। नको लोकनिंदा करू हो सुपात्र।। पवित्र प्रभूच्या कृपेला सुचित्ता।। त्वरें आदरें तूं स्मरे नित्य दत्ता।। १९।। जनीं निंद्य तें सोडिता योग्यता ये।। जनीं वंद्य तें सेवितां योग्यता ये।। जनीं वंद्यता तूं न

इच्छी सुचित्ता। त्वरें आदरें तूं स्मरे नित्य दत्ता॥ २०॥ सदा संगती दुर्जनांची त्यजावी। सदा संगती सज्जनांची धरावी॥ धरावी गुरुसेवनीं प्रीति चित्ता। त्वरें आदरें तूं स्मरें नित्य दत्ता॥ २१॥ सदा सत्त्ववृत्ती धरोनी असावें। सदा सात्विकां माजिं यत्नं बसावें। बसावें न त्या स्त्रैणपंक्तीस चित्ता। त्वरें आदरें तूं स्मरे नित्य दत्ता॥ २२॥ भ्रमालस्यनिद्रादिकांतें त्यजावें। हरीकीर्तनीं प्रेम निःसीम व्हावें। मनीं आळवावें हरीला सुचित्ता॥ त्वरें आदरें तूं स्मरें नित्य दत्ता॥ २३॥ कथाकीर्तनीं अंगि रोमांच यावे। गळा दाटुनी नेत्र दोनी गळावे॥ पळावें वपुर्भान भावेंचि चित्ता। त्वरें आदरें तूं स्मरे नित्य दत्ता॥ २४॥ असे सात्विक प्रेम येता अहंता। गळे तें टळे सर्व संसाराचि॥ हरीच्या प्रसादें मिळे मुक्ति चित्ता॥ त्वरें आदरें तूं स्मरे नित्य दत्ता॥ २५॥ गुरु देव हे एक मानूनि भक्ती। तयांची करी त्या करीं येइ मुक्ती। सुयुक्ती असी ही धरी नित्य चित्ता। त्वरें आदरें तूं स्मरें नित्य दत्ता॥ २६॥ असी चित्तसद्बोधनक्षत्रमाला। गळा घालिती ते न भीतील काळा॥ बळें मुक्ती घालील रत्नांचि माळा। गळां त्यांचिया जी न पाहील वेळा॥ २७॥

इति श्री. प. प. श्रीवासुदेवानंद सरस्वतीकृता चित्तसद्बोधनक्षत्रमाला संपूर्णा॥

आत्मानात्मविचार

श्रीदत्तो जयति॥ शिष्या होयीं सावधान। करुनियां एकाग्र मन। परिसें कथितों आत्मज्ञान। जेणें अज्ञान निरसें हें॥ १॥ बाहेर नेत्र लावून। जें पाहसी तेंचि स्वप्न। व्यर्थ तयासी भुलून। आयुष्य खर्चून मरूं नको॥ २॥ पृथ्वी आप तेज वात। आकाश जाण पंच भूत। मायाशक्तीश्वरनिर्मित। त्रिगुणयुक्त असतीं हीं॥ ३॥ प्रत्येकाचे अर्ध अर्ध भाग। करुनि अर्धाचे चार चार भाग। सोडूनि आपुला भाग। इतरार्धभागयुक्त केले॥ ४॥ ह्या पंचीकरणें जाण। ब्रह्मांड चौदा भुवन। चारी जीवखाणी आणि अन्न। करी निर्माण ईश्वर॥ ५॥ हे विक्षेप नांवाची। ईश्वरशक्ती होय साची। वेदीं संज्ञा असे ईची। व्यावहारिक सत्य॥ ६॥ जीव देहीं रिघून। अहंकारतादात्म्य पावून। त्या द्वारा शरीर व्यापून नेत्रीं राहून द्वैत पाहे॥ ७॥ तें हें सर्व स्वप्न जाण। कां जासी याला भूलून। अजून होई सावधान। स्वरूपानुसंधान ठेवीं तूं॥ ८॥ तूं म्हणसी हें प्रत्यक्ष। मी पाहतों समक्ष। तरी तुज समाधिदक्ष। देईल साक्ष उलटचि॥ ९॥ जैसा भिकारी जागेपणीं। स्वर्णीं महाराज होवूनी राज्य करी संपदा भोगुनी। पुनः जागेपणी भिकारी हा॥ १०॥ मग तें राज्य आठवून। मी राज्यभ्रष्ट झालों म्हणून। तो करी कीं रोदन। तेंवी जाण संसार हा॥ ११॥ स्वर्णीं मद्य मांस भक्षिती। चांडाळीशी रमती। ते प्रायश्चित घेती। जागेपणीं कीं॥ १२॥ कोणी एक आपुला। जागेपणीं मेला। स्वर्णीं तोचि भेटला। हर्ष झाला अपार॥ १३॥ स्वर्णीं कोणी स्वजन। मेला असें पाहून। रडत रडत जागा होऊन। त्या पाहून नच रडे॥ १४॥ कोणी भुकें निजती। स्वप्नी पोटभर जेवितीं। जागे होता मागुती। तृप्त होतीं कीं तेणें॥ १५॥ स्वप्नी जें दिसें शुभ। जागेपणी तें हों अशुभ। जागेपणी जें अशुभ। स्वर्णीं तें शुभ कधींही॥ १६॥ कधीं लग्नसोहळा पाहती। जागेपणी कीं साच मानिती। स्वर्णीं सर्पव्याघ्र पाहती। उठोनि पळती सत्य तें कीं॥ १७॥ क्षणमात्र निजतीं। मास लोटले पाहतीं। त्या गोष्टी साच होती। जागेपणी कीं॥ १८॥ अतिसूक्ष्म नाडींत। हत्ती घोडे दिसती अमित। ते मानील कीं बुद्धिमंत। साच म्हणोनी॥ १९॥ तेवी हा प्रपंच। न मानावा साच। जाणावा हा असत्यच। कालत्रयी॥ २०॥ जें जें येथें ये घडोन। तें तें सर्व मिथ्या जाण। सर्व व्यापार सोडून। स्वरूपानुसंधान करीं तूं॥ २१॥ स्वरूपानुसंधान। व्हाया कीजे मनःशोधन। देवगुरुसेवन। सदाचरण अनासक्तें॥ २२॥ हेही मिथ्या जसें स्वप्न। असें न मानो तुझे मन। जेवी कित्येक स्वप्न। सत्य होय जागृतींत॥ २३॥ स्वप्नी मंत्र उपदेशिला। तो जागेपणी सत्य झाला। स्वप्नी देवें प्रसाद दिधला। जागृती झाला तोचि सत्य॥ २४॥ ऐसे अनुभव हजार। लोकीं आले साचार। स्वप्नाध्यारीं हा विचार। सारासार केला बा॥ २५॥ वर्षातदर्धाच्चरणाच्च मासाद्यामक्रमात्स्वप्नफलं निशायां॥ सद्यःफलं चोषसि संप्रदिष्टं दिवा वृथा स्याच्छयनात्पुनश्च॥ १॥ हा मी येथें जन्मलां। हा मी अमुक वाढलों। स्त्रीपुत्रसंपत्तियुक्त झालो। मी झालो दैन्यवाणा॥ २६॥ ऐसे शुभाशुभ स्वप्न

पहात। नानापरी बोरळत। स्वयें न हो जाग्रत। देवगुरुप्रसादा विना॥ २७॥ हा जीव असा बोरळतां। कनवाळु श्रुतिमाता। उपदेशीं तत्त्वतां। त्याचा अधिकार जाणुनीं॥ २८॥ जरी परमार्थी पराडमुख। तया कर्ममार्ग चोख। निष्कामपणें देख। श्रुति सम्यक् बोलतसे॥ २९॥ जरी कर्मी असोन। चंचळ असें अंतःकरण। तया उपासना सांगून। परमार्थी लावी श्रुति॥ ३०॥ जरी नित्यानित्य विचारून। इहभोगा दे सोडून। शमदमादि साधून। मुमुक्षु होऊन तळतळे॥३१॥ तया ज्ञान व्हावें म्हणून। श्रवण आणि मनन। तयांचें निदिध्यासन। श्रुति सांगून बोध करी॥३२॥ हें जाणावें शुभ स्वप्न। संसारःजाणावा दुःखप्न। तेथें क्षणमात्रही मन। सुज्ञजन न धरिती॥३३॥ तेव्हां तूं जाग्रत व्हावें म्हणून। संसार हें दुःखप्न। दे सर्वथा सोडून। ज्ञान जोडून कृतार्थ हो॥३४॥ स्वधर्माचें आचरण। देवपूजा व्रत दान। फलाची इच्छा सोडून। करितां मन शुध्द होय॥ ३५॥ कायावाचामनें करून। न दुखवावे प्राणी जन। हिचें नाम अहिंसा जाण। ही आदरून धरावी॥ ३६॥ जें पाहिलें ऐकिलें जाण। तेंचि कीजें भाषण। जें यथार्थ कथन। हें सत्य जाण तारक॥ ३७॥ पुढें अथवा माघारीं। कोणाचीही न करी चोरी। हेंचि अस्तेय अवधारीं। हें अंतरीं आदरावें॥ ३८॥ परिग्रह म्हणजे साठा। तो करी सर्वथा तोटा। तो सांडणें तत्त्वतां। अपरिग्रह म्हणती योगी ॥ ३९॥ एका गृहस्थावांचून। कायावाचामनें करून। द्यावें मैथुन सोडून। हेंचि जाण ब्रह्मचर्य॥ ४०॥ अहिंसा सत्य अस्तेय। अपरिग्रह ब्रह्मचर्य। हें पंचक यम होय। सेविजे निमार्यपणें हें॥ ४१॥ स्वधर्मानुष्ठान हेंचि तप। स्वाध्याय म्हणजे गुरुमंत्रजप। मानसी करितां अमूप। फळ तात्काळ मिळतसे॥ ४२॥ मृज्जलानें बाह्य शौच। ईश्वरध्यानं आंतर शौच। ईश्वरप्रणिधान साच। सर्व करणें ईश्वरार्पण॥ ४३॥ परिमित निद्रा आहार। हे होत नियम साचार। हे पाळावे सादर। वारंवार अभ्यासनें॥ ४४॥ मृदु आसन घालून। समासन ठेवून। एकांती बसून। सगुणेश्वरध्यान करावें॥ ४५॥ हृदयकमळ अधोवदन। तें करावें ऊर्ध्ववदन। सोहंमंत्र उच्चारून। प्रफुल्लीत तें भाविजें॥ ४६॥ त्यामध्ये विराजमान। रत्नजडित सिंहासन। त्यावरी सगुणमूर्तीचें ध्यान। कीजे जन स्थिरवून॥ ४७॥ पायांच्या तळव्यापासून। एका एका अंगाचें ध्यान। करावें लक्ष लावून। तें स्थिर होतां पुढें ध्यावें॥ ४८॥ एवं मस्तकापर्यंत। संपूर्ण मूर्ति चित्तांत। भरून घ्यावी संतत। स्थिरवून चित्त भावानें॥ ४९॥ दुसऱ्या विषया आठवून। जरी सुटेल तें ध्यान। तरी पुनः मुळापासून। करावें चिंतन सावधानें॥ ५०॥ मुख सुहास्य चिंतून। हास्यमात्रा मनीं घ्यावें भरून। तोच मी परमानंद म्हणून। निश्चित चिंतन करावें॥ ५१॥ जागृती स्वप्न निद्रा साक्षी। निर्विकारें वृत्ती लक्षी। तीनी देहा जो निरीक्षी। तो मी त्वंपदार्थ लक्ष्यार्थ॥ ५२॥ स्थूलदेह अन्नमय कोश। लिंगदेहीं तीन कोश। प्राणमय मनोमय विज्ञानमय। आनंदमय कारणदेहीं॥ ५३॥ हया पंचकोशांहून। मी वेगळा म्हणून। ह्यांचे धर्म मजला न। काळत्रयीं॥ ५४॥ हा देह मी नोहे देख। मी नोहे कोणाचा लेक। स्त्री पुरुष नपुंसक। काळत्रयीं मी नोहे॥ ५५॥ मी नोहे कोणाचा संबंधी। नसे मला धर्माधर्म उपाधी। न स्पर्श आधिव्याधि। काळत्रयीं॥ ५६॥ नसे मला वर्णाश्रमादि। न शिवे मला शीतोष्णादि। नसे मला जन्ममरणादि। षडविकार रहित मी॥ ५७॥ नामगोत्र नसे मला। रूपवर्ण नसे मला। मग आकार संस्कार कैचा आला। सर्व देहाचे विकार॥ ५८॥ धन क्षेत्र गृहाराम। नसे मला कुळधर्म। येथें कैचें आलें शर्म। नाहीच वर्म मजलार्गी ॥ ५९॥ अन्नमयकोशविकार। हे मला नसती साचार। यांचा द्रष्टा मी यांहूनि पर। निर्विकार निरामय ॥ ६०॥ नाही भूक मला। न शिवे तहान माल। सबल दुर्बल न मी मला। देणें घेणें कांहींच न॥ ६१॥ न मी भैरा आंधळा। न मी नपुंसक पांगळा। हा दोष सगळा। प्राणमय कोशावरी॥ ६२॥ मी नोहे प्राणमय कोश। त्याचा द्रष्टा निर्दोष। नित्य तृप्त निर्विशेष। समरसेसी॥ ६३॥ न शिवे मला वाग्जाल। नाही मला संकल्प। नाही मला विकल्प। न मी व्याकूल संशयानें॥ ६४॥ सुख दुःख क्षोभ। नाही नाही शोक भय लोभ। काम क्रोध मद स्तंभ। मोह मद भेद खेद॥ ६५॥ हर्ष विषाद मत्सर। न मला हे मनावर। विराजती मी तरी दूर। मनाहूनी॥ ६६॥ मी नोहे सुबुध्द। मी नोहे दुर्बुध्द। नोहें ऊहापोहविध्द। नोहें बुध्द विशुध्द मी॥ ६७॥ मी नोहें अवधानी। मी नोहें मानी। मी नोहें अखंडज्ञानी। विज्ञानमयाचा साक्षी मी॥ ६८॥ म्हणोनि कर्तृत्वादिक। नसे मला हें अध्यासिक। विज्ञानाहोनी मी पृथक॥ आहे चिदेकरस मी हा॥ ६९॥ मी स्वयंप्रकाशमान। सूर्यासमान भासमान। कैचें मला अज्ञान। नाही आवरण विक्षेप॥ ७०॥ प्रिय मोद प्रमोद। माझे ठायीं हा न भेद। म्हणोनि नसे मजला खद। मी स्वच्छंद स्वतःसिध्द॥ ७१॥

स्मृति विस्मृति न मला। हे धर्म असती त्याला। आनंदमय म्हणती ज्याला। आनंदविकार जीव मी न ॥ ७२॥
 अत एव न भोक्तृत्वादिक। मी अद्वितीय एक। पंचकोशाहून पृथक्। परात्पर ॥ ७३॥ हा समुदाय। दृश्य हाही मी
 न होय। याचा साक्षी मी तुरीय। स्वसंवेद्यनिष्कल ॥ ७४॥ जो हा मी त्वंपदलक्ष्यार्थ। तोचि तो तत्पदलक्ष्यार्थ।
 तो अद्वयानंद अखंडार्थ। प्रत्यगभिन्न परमात्मा ॥ ७५॥ मठ उपाधीनें मठाकाश। घट उपाधीनें घटाकाश। दों
 उपाधींचा नाश। होतां आकाश एक जेवीं ॥ ७६॥ जेवीं मायोपाधीनें आत्मा शिव। अविद्योपाधीनें अनात्मा जीव।
 दोन्ही उपाधी जातां स्वयमेव। परमात्मा परब्रम्ह मी ॥ ७७॥ अज्ञानोपाधि किंचिज्ज्ञ जीव। मायोपाधि सर्वज्ञ
 शिव। दों उपाधींचा होतां अभाव। ना जीव ना शिव परमात्मा ॥ ७८॥ मायेनें जो परोक्ष। अज्ञानानें प्रत्यक्ष।
 अज्ञान माया जातां अपरोक्ष। तो मी अध्यक्ष निर्विकार ॥ ७९॥ त्या उलटया वृक्षीं। जीव शिव हे दोन पक्षी। जीव
 कर्मफळ भक्षी। शिव निरीक्षी साक्षीपणें ॥ ८०॥ संपलें तें फळभक्षण। आतां राहिलें साक्षीपण। निरसलें साक्ष
 संपूर्ण। ही आहे खूण स्वसंवेद्य ॥ ८१॥ असे मी सचिचदानंद। नित्य शुध्द बुध्द निर्भेद। नित्यमुक्त परमानंद।
 अनंत वेदवेद्य मी ॥ ८२॥ असें निरंतर चिंतन। करावें स्थिरवुनियां मन। दृढ होतां अनुसंधान सिध्द होई ॥
 ८३॥ दुष्टभावना नष्ट होती। ध्यानीं स्थिर होई मती। सहज ये समाधिस्थिती। अभ्यासपध्दतीं आदरितां ॥
 ८४॥ अभ्यासकाळातिरिक्त काळीं। बाह्य व्यवहार करते वेळीं। ममाहंतेची होळी। करीत असावें उदासी ॥ ८५॥
 देह हा कर्माधिष्ठान। अहंकार कर्ता जाण। इंद्रियगण करण पंचप्राण चेष्टाहेतू ॥ ८६॥ श्रोत्रादि देव इंद्रियांच्या।
 दिगादि देवतांच्या। मेळणी त्रिविध कर्माचा। उगम होय ॥ ८७॥ कायेनें होतें कायिक। वाचेचें कर्म वाचिक।
 मनाचें कर्म मानसिक। त्रिविध कर्म हें जाण ॥ ८८॥ पांच हेतूनीं ही तीन। कर्म होती अनुदिन। यथें जीव
 नसून। म्हणे अध्यासून मी कर्ता ॥ ८९॥ जे घडे पुण्यपाप। त्याचा अहंकारें घेई लेप। अंगी लावूनि मग ताप।
 ये तो कल्पांतीही न चुके ॥ ९०॥ जे अहंपणा धरून। कर्म लिप्त होती जन। त्यां येती फळें तीन। इष्टानिष्ट
 आणि मिश्र ॥ ९१॥ पुण्याचें इष्टफळ। मिळें स्वर्गसुख केवळ। पुण्य संपतां तत्काळ। अधःपात होतसे ॥ ९२॥
 पापफळ अनिष्ट। नरकवास उत्कट। तिर्य योनी महाकष्ट। शीत वातोष्ण उक्तचि ॥ ९३॥ पापपुण्य समान ॥
 मिश्रफळ दे जनन। सुखदुःखमिश्रित जाण। मनुष्यत्व भूलोकीं ॥ ९४॥ स्वर्गमोक्षांचे। यथें तीन मार्ग लोकांचे। जे
 जन सात्विक साचे। ते ह्याचे वर्म जाणती ॥ ९५॥ कामक्रोधलोभादिक। जे आदरती अविवेक। त्यांना घडें
 पातक। केवळ नरकवासी तें ॥ ९६॥ शास्त्रोक्त न करिती। निषिध्दाते आचरती। त्याला ये अधोगती। मग
 मुक्ति केंची त्यांना ॥ ९७॥ फलाभिलाष धरून। जे करती पुण्याचरण ते स्वर्गी गेले तरी जाण। संसारभ्रमण न
 चुकेचि ॥ ९८॥ म्हणोनि कामादिक त्यजून। घ्यावी इंद्रिये आवरून। मन करून समाधान। प्रेमें भजावें ईश्वरा
 ॥ ९९॥ सर्वभूतीं तो जाणून। सर्वां द्यावें अभयदान। हेंचि याचें पूजन। पुनः जनन नच दे जे ॥ १००॥
 ईश्वरप्रसादें स्वानुसंधान। लागें तें तोडी भवबंधन। हें मानवजन्माचें सार्थक जाण। तो कृपण हे न करी जो ॥
 १०१॥

इति श्री. प. प. श्रीवासुदेवानंदसरस्वतीविरचितं
 आत्मानात्माविचारे अभ्यासप्रकरणं संपूर्णम् ॥

४०८ आत्मनात्मविचार उत्तरभाग

श्रीगुरु दत्तात्रय गुरुचे गुरु। स्वभक्तांचे कल्पतरु। वंदूनि भवाब्धितारु। वेदान्त निरूपितो स्वल्प ॥१॥
 गुरुविण नोहे ज्ञान ऐसे श्रुतीचें वचन। हें मानूनि निरूपण। करतो गुरुशिष्य संवादें ॥ २॥ शिष्य गुरुसी
 पुसतसे। ही सृष्टि कोण करितसे। किंवा स्वभावें होतसें। संशय होतसे हा फेडा ॥ ३॥ गुरु म्हणे सावधान।
 एकाग्र करुनियां मन। परिसें कथितो निरूपण। वेद प्रमाणे घेवोनि ॥ ४॥ श्वासापरी अनायासानें। वेद कथिला
 ईश्वरानें। त्याला पौरुषेय म्हणणें। न साजे अन्याधारापरी ॥ ५॥ संहिता ब्राह्मण अरण। ही तिन्हीहीं मिळोन।
 हा वेद अंगें जाण। शिक्षादिक सहाची ॥ ६॥ कर्म उपासना ज्ञान। तीन कांडें वेदांची जाण। स्मृति इतिहास

पुराण। वेदाधारें पसरले॥ ७॥ त्या स्वतःप्रमाणें वेदाचें। मत हें ऐक तूं साचें। हें ठाणें समाधानाचें। सत्य त्रिवाचे बोलतो॥ ८॥ जी गारा केलेली माती। तिचें पुढे घडे होती। घड्यापूर्वी जी माती। मध्यें अंती तीच एक॥ ९॥ सष्टीपूर्वी विश्व हेंच। अद्वितीय ब्रह्म एकच। नामरूप हीं नव्हतींच। जिहामन नसल्यामुळें॥१०॥ शिष्या तुझ्या समजुतीस। पूर्वी ह्या काळबोधकास। बोलिलों तेव्हा खास। काळ न द्वैतास दावणार॥ ११॥ निर्विकार न घडे सर्जन। मायेसहिताचें ग्रहण। करितां नये द्वैतपण। शक्ति जाण अवस्तु माया॥ १२॥ शक्ति-शक्तिमंता अभेद॥ मिथ्या प्रतिबिंबेन भेद। न ये चंद्रा निर्विवाद। मायेनें भेद न तसा ब्रह्मा॥ १३॥ जे उपाधीनें भासे। तें उपाधि नासतां नासे॥ त्याणे द्वैत येईल कसें। ख-या स्वरुपा॥ १४॥ जे अनिर्वचनीय शक्ति। तीं वेदांती म्हणती। असे ब्रम्हाधीन ती। तेणें अद्वैत येत नसे॥ १५॥ त्या मायाशक्तियुक्त। ब्रह्म हो अव्याकृत। हे जगद्वीज अव्यक्त। त्रिगुणात्मक होतसे॥ १६॥ त्यापासून शद्वयुक्त आकाश। त्यापासून वायू सशद्वस्पर्श। त्यापासूनी अग्नी खास। शब्दस्पर्श-। रूपगुणे ॥ १७॥ सशद्वस्पर्शरूपरस। जल उपजे त्यापासून खास। सशद्वस्पर्शरूपरस-। गंध भूमी॥ १८॥ कारणगुण कार्या येती। तैसे मायागुण पंचभूतीं। म्हणूनि त्रिगुणात्मक होती। पंचभूतें तीं मायिक॥ १९॥ प्रत्येकाचें सत्त्वांशंकरुन। श्रोत्र त्वचा चक्षुःजिह्वा घ्राण। पंच ज्ञानेंद्रियें होती जाण। अंतःकरण सत्त्वांशैक्यानें॥ २०॥ निर्विकल्प अंतःकरण। संकल्पात्मक मन। निश्चयात्मक बुद्धि जाण। अनुसंधानरूपी चित्त ॥ २१॥ अहंकार मीपण। हे पंचविध अंतःकरण। प्रत्येक रजांशानें जाण। कर्मेन्द्रियें पांचही॥ २२॥ वाचा हस्त पाद। लिंग आणि गुद। रजोंशैक्यें प्राणभेद। पंच तयाचें वृत्तीनें॥ २३॥ यांचे देवता विषय। एक ब्रह्मची स्वयें होय। प्राणेंद्रियांतःकरणसमुदाय। लिंगशरीर सुक्ष्म होय॥ २४॥ पंचभूतांचे दोन दोन भाग। एका एका अर्धाचे चार भाग। करोनि दुस-या अर्धाशीं योग। करिता होय पंचीकरण॥ २५॥ ह्या पंचीकृतापासून उद्भिज। स्वेदजांडज जारज। होती चौदा लोक विराज। सर्व एक मिळोन॥ २६॥ हया चारी देहांत। जीवरूपें ब्रह्म रिघत। कर्तृत्व भोक्तृत्व पावत। मोक्षापर्यंत द्वैतभावे॥ २७॥ जाग्रत्स्वप्न सुषुप्ति। दैनंदिन व्यवहार म्हणती। जन्म घेणें हे वेदांती म्हणती। जन्मांतरस्वीकार॥ २८॥ हा जीवाचा संसार। ईश्वरसृष्टीवर। अहंताममतादि व्यवहार। हे प्रातिभासिक जीवसृष्टीं॥ २९॥ पारमार्थिक ब्रह्मावर। ईशसृष्टी अनिवार। हा व्यावहारिक संसार। ईश्वराचा॥ ३०॥ हे सर्वही द्वैत। निवारीजे होऊनि अद्वैत। तरीच होय सदोदित। सच्चिदानंद निजांगें॥ ३१॥ सर्वाधिष्ठान ब्रह्म जेधवां। विवेकें कळे तेधवां। करोनि द्वैतभावा। होय सच्चिदानंद निजांगे॥३२॥ ब्रह्मचि सर्वाधिष्ठान। तेंच उत्पत्तिस्थितिलयकारण। म्हणोनि एकाचें ज्ञान। होतांचि सर्वज्ञान होतसे॥ ३३॥ अत एव वेदांतमत। सिध्द करी अद्वैत। तार्किकांचा सिध्दांत। घेतां अद्वैत साधेना॥ ३४॥ प्रकृतिपुरुषविवेक। तत्त्वविचार करिता चोख। मोक्ष होतो हा लेख। सांख्यांचा एकत्व न दावीं॥ ३५॥ पुरुष हा उदासीन। प्रकृति जगत्कारण। प्रतिशरीरी भोक्ता जीव भिन्न। जगत्सत्य जाण हे सांख्यमत॥ ३६॥ स्वयें प्रकृति जड असोन। तीं केवीं करील जगदुत्पादन। न चालती चेतनावीण अचेतन रथादिक॥ ३७॥ तूं म्हणशील स्तनांतून। दूध वाहे अचेतन। जळही जातें स्वयें वाहून। हेही जाण ईश्वरेच्छा॥ ३८॥ तीन गुण समान। हे सांख्यप्रकृति प्रधान। तया नसता प्रेरक चेतन। केवीं गुणविभाग होईल॥ ३९॥ गाईचें पोटी तृण। दुग्ध होते तेवी प्रधान। जगदाकर होऊन। स्वयमेव राहे म्हणसी जरी॥ ४०॥ तरी हेंही न घडेल। तृण खाईल बैल। त्याचे दुग्ध कीं होईल। तसें न होईल प्रकृति जगत् ॥ ४१॥ जसा स्वयें आंधळा। चालवी डोळस पांगुळा। तेवीं पुरुष प्रकृतीला। चालवी म्हणो तरी न घडे ॥ ४२॥

ब्रह्मचिंतन

जें वासुदेवाख्य अव्यय। तें परब्रह्म मीच होय। ऐसा जयाचा निश्चय। तो मुक्त होय अन्य बुध्द॥ १॥ मीच परब्रह्म असे। ब्रह्माहून वेगळा नसे। ब्राह्मणें कीजे उपासना असें। ब्रह्मभाव धरुन॥ २॥ मीच परब्रह्म निश्चीत। अबाध्य असंग चिद्रूप निश्चित। प्रयत्नानें असें चिंतीत। राहतां मुक्त होतसे॥ ३॥ जें सर्वाधिधून्य। जें निरंतर चैतन्य। तें मी ब्रह्म न अन्य। वर्णाश्रम मग कैचे॥ ४॥ मी ब्रह्म असें जाणतां। तया ये सर्वात्मता।

तन्मुक्तीला आड देवता। न येतीं आत्मा त्यांचाही हो तो॥ ५॥ माझ्याहून देव भिन्न। असें करितां उपासन। तथा न होय ब्रह्मज्ञान। पशुसमान हो तो देवा॥ ६॥ मी आत्मा नच अन्य। ब्रह्मच मी शोकशून्य। सच्चिदानंद मी धन्य। नित्यमुक्तस्वभाव मी॥ ७॥ असें आपणा ब्रह्म मानून। सतत वागे तथा न। दुष्कृत आणि दुष्कृतापासून। आपत्ती जाण न होतीं॥ ८॥ आपणा ब्रह्म मानून। राहावे सुखे करून। मी ब्रह्म आहे असें चिंतन। हो कां क्षणभर ही बरा॥ ९॥ तें महापातका निवारीं। जेवीं अंधकारारी। सर्वाधिकारा निवारीं। म्हणोनि ब्रह्मचिंतन करावे॥ १०॥ अज्ञानामुळे ब्रह्मापासून। आकाश झालें बुद्बुदा समान। वायू झाला आकाशापासून। वायूपासून तेज झालें॥ ११॥ उदक झालें तेजापासून। पृथ्वी झाली उदकापासून। व्रीहियवादिक पृथ्वीपासून। झालें उत्पन्न अज्ञानामुळे॥ १२॥ पृथ्वीं विरतां उदकांत। उदक विरे तेजांत। तेज विरे वायूंत। वायु आकाशात विरतसे॥ १३॥ आकाश विरे अव्याकृत मायेत। तें विरें शुध्द ब्रह्मांत। त्याहूनि अन्य न उरत। तें ब्रह्म मी हरी विष्णु॥ १४॥ यन्मायेनें कर्तृत्व भोक्तृत्वादिक। तो अच्युत अनंत गोविंद मी एक। तोच मी हरी आनंदरूपक। अज अमृत अशेष मी॥ १५॥ नित्य निर्विकल्प निर्विकार। सच्चिदानंद अव्यय मी पर। पंचकोशातीत परमेश्वर। अकर्ता अभोक्ता असंग मी॥ १६॥ लोहचुंबकापरी माझे जवळ। इंद्रियादिकांचा होतो खेळ। मी आदिमध्यांती मुक्त केवळ। स्वभावशुध्द मी बध्द नसें॥ १७॥ मी ब्रह्मचि न संसारी। मी मुक्त हें चिंतिजे अंतरी। हें चिंतन न घडें तरी। वाक्य उच्चारी जें हें नित्य॥ १८॥ या अभ्यासानें भ्रमरकीटवत्। ब्रह्मभाव होय निश्चित। संशय सोडूनी सतत। करावा निश्चित अभ्यास॥ १९॥ हें ध्यान करितां एक मास। ब्रह्महत्येचाही होतो नाश। एक वर्ष करितां हा अभ्यास। मिळती खास अष्टासिद्धि॥२०॥ यावज्जीव अभ्यास करितां। आंगी बाणे जीवन्मुक्ता। मी देह न प्राणेंद्रियें तत्त्वतां ही दृढता होय तथाची॥ २१॥ मी न मन न बुद्धि न चित्त। मी न अहंकार न भूमी न पय। मी न तेज न मी वात। मी न आकाश सर्वथा॥ २२॥ मी न शब्द न स्पर्श न रस। मी न गंध न रूप खास। मी नोहे हा मायाविलास। मग संसारभास मज कैचा॥ २३॥ साक्षिस्वरूपें केवळ। मी शिवची निर्मळ। मिथ्या जगज्जाल। होउनी मृगजळवत् राहे॥ २४॥ ज्ञानें माझे ठायींच तें विरे। मग एकचिःब्रह्म मी उरें। शेखीं अनंत मीच न दुसरें। तोच मी सर्वेश सर्वशक्ति॥ २५॥ मी आनंद सत्य बोध पुरातन। ऐसें असें हें ब्रह्मचिंतन। हा प्रपंच मिथ्या म्हणून। सत्याद्वय ब्रह्म मीचि एक॥ २६॥ या विषयी वेदांत प्रमाण। गुरु स्वानुभव तिसरा जाण। मी ब्रह्म न संसारी ब्रह्मभिन्न। मी न देह सनातन केवळ मी॥ २७॥ एकची अद्वय ब्रह्म। येथें नसे नाना भ्रम। हें कळावया ब्रह्मचिंतनक्रम। कथिला भ्रम निरसावया ॥ २८॥

इति श्री. प. प. श्रीवासुदेवानंदसरस्वतीविरचितं
ब्रह्मचिंतनं संपूर्णम्॥